

Usporedba Marulićeva i Brodarićeva pisma papi Hadrijanu VI.

Siroglavić, Valentina

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:349916>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-06**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

VALENTINA SIROGLAVIĆ

**USPOREDBA
MARULIĆEVA I BRODARIĆEVA PISMA
PAPI HADRIJANU VI.**

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 2021.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA
ODSJEK ZA HRVATSKI LATINITET

VALENTINA SIROGLAVIĆ

**USPOREDBA
MARULIĆEVA I BRODARIĆEVA PISMA
PAPI HADRIJANU VI.**

DIPLOMSKI RAD

Mentorica: izv. prof. dr. sc. Tamara Tvrtković

Zagreb, 2021.

Sadržaj

UVOD.....	1
1. ODREĐENJE ŽANRA <i>EPISTULE</i>	4
1.1. Definicija <i>epistule</i>	4
1.2. Nastanak <i>epistule</i> i njezin kratki pregled od grčke <i>dijatribe</i> do novozavjetne poslanice.....	5
1.2.1. Pojava <i>dijatribe</i> i <i>satire</i>	6
1.2.2. Odlike proznog <i>pisma</i> Marka Tulija Cicerona.....	7
1.2.3. Odlike stihovanih <i>poslanica</i> Horacija i Ovidija.....	9
1.2.4. <i>Moralna pisma Luciliju</i> Seneke Mlađega – povratak grčkim <i>dijatribama</i> ..	13
1.2.5. Novozavjetne <i>poslanice</i> sv. Pavla apostola.....	16
2. RAZDOBLJE HUMANIZMA U KNJIŽEVNOSTI.....	19
2.1. Žanrovi humanističke književnosti na hrvatskom tlu.....	21
3. MARKO MARULIĆ.....	24
3.1. Životni put Marka Marulića.....	24
3.2. Marulićev opus.....	27
3.2.1. Opus na latinskom jeziku.....	27
3.2.2. Istaknuta djela na hrvatskom jeziku.....	29
4. STJEPAN BRODARIĆ – BIOGRAFSKI PODACI I KNJIŽEVNA OSTAVŠTINA.....	31
5. USPOREDBA MARULIĆEVA I BRODARIĆEVA PISMA PAPI HADRIJANU VI.....	35
5.1. Tematsko-idejna razina Marulićeva i Brodarićeva pisma.....	36

5.2. Žanrovsko-strukturalne odrednice Marulićeve poslanice i Brodarićeva govora.....	40
5.2.1. Struktura <i>posvetâ</i> kao zasebnih cjelina.....	48
5.3. Marulićev i Brodarićev apokaliptični opis i isticanje pape kao kršćanskog vođe.....	52
5.3.1. Brodarićev motiv apokalipse – što o tome kaže Marulić?.....	53
5.3.2. <i>Tu caput, nos membra</i> – utjecaj Marulića na Brodarića pri isticanju papine veliĉine.....	56
ZAKLJUČAK.....	59
KRATICE.....	62
LITERATURA.....	62
Knjige i članci.....	62
Web-stranice.....	65
PRILOZI.....	68

Sažetak

Pojam pisma, poslanice ili nekih od njegovih sinonima danas se nalazi u mnogim rječnicima hrvatskog jezika, kao i njegova definicija. Pojam je potekao od latinske riječi *epistula* što doslovno znači *poslanica* ili *pismo*, ovisno o književno-povijesnom kontekstu u kojem je svaka od njih pisana. Tako se, primjerice, definicija *pisma* u doba antičkog Rima odnosi na stihovano ili prozno pismo upućeno nekoj privatnoj osobi, prijatelju, ili pak izmišljenoj osobi, dok su u ranokršćansko doba svima poznate *poslanice* apostola, namijenjene kršćanskim zajednicama. Mnoge su odlike toga žanra, kao i neke tematske komponente, mnogo godina kasnije preuzeli hrvatski autori humanizma i renesanse, stvorivši tako *humanističke poslanice* koje su bile pisane u razdoblju ratovanja tadašnjih europskih zemalja s Osmanskim Carstvom. Protuturskom tematikom bavili su se i u tu svrhu pisma pisali *otac hrvatske književnosti* – Marko Marulić te historiograf Stjepan Brodarić. Njihova pisma papi Hadrijanu VI. potresna su svjedočanstva ratnih razaranja toga doba na područjima današnjega hrvatskog tla, a njihova riječ upućena tadašnjem papi bezvremenski je poziv na slogu, jedinstvo i nadu u spas kršćanske vjere u svakoj nevolji.

Ključne riječi: *pismo, poslanica, rimska književnost, humanističke poslanice, Marko Marulić, Stjepan Brodarić, papa Hadrijan VI., turska osvajanja, kršćanstvo*

Summary

The term and definition of a *letter*, an *epistle* or another one of its synonyms can be found in multiple Croatian language dictionaries nowadays. The term originates from the Latin word *epistula*, which literally means *epistle* or *letter*, depending on the literary-historical context in which each of them was written. So, for example, in ancient Rome the definition of *epistula* referred to a letter, in verses or prose written to a private person; a friend, or even an imaginary person, while the early Christian era is known for epistles written for Christian communities by the apostles. Many years later, many qualities of the genre, just like some thematic components, were adopted by the Croatian Humanism and Renaissance authors, who thus created *humanistic epistles* written at the time when European countries fought the wars against Ottoman Empire. The antitürkish theme was used for the purpose of writing letters by Marko Marulić, *the father of the Croatian literature*, and the historiographer Stjepan Brodarić. Their letters to pope Adrian VI were startling testimonies to the war destruction that took place at that time on the ground of today's Croatia, and their words addressed at the contemporary pope were a timeless call for concord, unity and hope for the salvation of the Christian faith in every kind of adversity.

Keywords: *letter, epistle, Latin literature, humanistic epistles, Marko Marulić, Stjepan Brodarić, pope Adrian VI, Turkish expansion, Christianity*

UVOD

Tema je ovog diplomskog rada usporedba humanističkih poslanica koje su hrvatski latinisti, Marko Marulić i Stjepan Brodarić, početkom 16. stoljeća uputili papi, teološkom piscu i zagovorniku reformacije Crkve, Adrianu od Utrechta, poznatijem pod imenom Hadrijan VI. Rad će naprije donijeti definiciju pojma *epistula* te objasniti u kojim se segmentima ta posuđenica poklapa s pojmovima *poslanica* i *pismo*. Slijedi kratki pregled glavnih strukturalnih i tematskih odrednica pojedinih poslanicâ, od njihova nastanka u antičkoj Grčkoj, preko onih stihovanih i prozних poslanica u rimskoj književnosti, pa sve do novozavjetnih poslanicâ sv. Pavla apostola i, napokon, humanističke poslanice. Pojedine će se tvrdnje o svim poslanicama spomenutima u ovome radu temeljiti na adekvatnoj literaturi, odnosno kraćim znanstvenim člancima objavljenima u splitskom godišnjaku *Colloquia Maruliana*, posvećenima dvojici izdvojenih autora i njihovim epistulama. Primjeri koji će potkrijepiti dane tvrdnje bit će citirani ili parafrazirani na osnovi autentičnih književnih djela: poslanicâ i pisama autora koji su djelovali u doba antičkog Rima i, na kraju, humanističkih epistula Stjepana Brodarića i Marka Marulića upućenih papi Hadrijanu VI.

Prvo poglavlje bavi se pojmom *epistula*, koji, ovisno o vremenu i kontekstu u kojem je nastao, u sebi podrazumijeva dva djelomično sinonimna pojma – *pismo* i *poslanicu*. Sukladno objašnjenjima koja se nalaze u *Hrvatskoj enciklopediji*, *Hrvatskom leksikonu* i rječnicima hrvatskog (i latinskog) jezika definirat će se navedeni pojam. Potom će se, prema primjerima izvornih tekstova, objasniti kako je u antičko, odnosno ranokršćansko doba izgledao govor kao temelj poslanice, a kasnije poslanica u stihu i u prozi. Kao primjeri za analizu pisama spomenutog razdoblja poslužili su tekstovi Ciceronovih pisama, Horacijevih i Ovidijevih stihovanih poslanica, Senekinih moralno-filozofskih pisama te, konačno, Pavlovih poslanica.

Drugi dio rada donosi uvid u društveno-povijesna zbivanja na hrvatskom tlu i u književnosti u doba humanizma, a cilj mu je dvojicu epistolografa, Marka Marulića i Stjepana Brodarića, smjestiti u kontekst njihova stvaralaštva: u književnost koja je nastajala unutar granica tuđih država, na granici između mletačke Dalmacije, slobodnog Dubrovnika i habsburškog dvora.

Nadalje, bit će spomenuti žanrovi kojima su se pisci toga doba posvetili, a, u skladu s time, i neki od Marulićevih i Brodarićevih suvremenika.

Treće poglavlje posvećeno je životu, radu i djelu splitskog humanista Marka Marulića. Na temelju tekstova njegovih životopisaca i općenito dijelova povijesti književnosti toga doba dat će uvid u najvažnije crte njegova životnog puta, ali i u osnovne informacije o pojedinim njegovim književnim djelima na latinskom, odnosno na hrvatskom jeziku.

Sljedeći odlomci, uklopljeni u četvrti dio ovog rada, daju osnovne informacije o životu povjesničara i diplomata Stjepana Brodarića, malobrojne podatke o njegovu diplomatskom djelovanju te one o njegovoj književnoj ostavštini. Bit će istaknuto nekoliko ključnih činjenica o nastajanju i tematici Brodarićeva historiografskog djela *De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohacz* koji uostalom služi kao vrelo za proučavanje u naslovu spomenutog događaja u hrvatskoj povijesti šesnaestoga stoljeća.

Naredno, a ujedno i posljednje poglavlje tiče se usporedbe pisama koja su Marulić i Brodarić uputili papi Hadrijanu VI., prvi u obliku pisma, drugi u obliku govora. Ovaj dio donosi detaljnu analizu na tematsko-idejnoj i žanrovskoj razini, a sadrži i nekoliko motiva koji su zajednički obojici autora. Naravno, sve će tvrdnje biti potkrijepljene citatima iz autentičnih djela ovih autora. Kao što naslov daje naslutiti, u dijelu o tematsko-idejnom sloju pisama ističe se njihova zajednička tematika, ideja koja je potaknula Marulića i Brodarića na obraćanje papi, odnosno cilj radi kojega su nastala ova dva književna djela. Vezano uz žanrovsku analizu, prikazat će se struktura Brodarićeva govora i Marulićeva pisma te iznijeti odrednice prema kojima oba teksta svrstavamo u žanr *pisma*, odnosno *poslanice*. Također, poglavlje sadrži i podatke o vremenu i mjestu nastanka obaju pisama. Na kraju poglavlja nalazi se detaljniji uvid u dva motiva u kojima se preklapaju jedno i drugo pismo – prvi je apokaliptični opis stradavanja kršćanskih zajednica pred napadima Turaka, a drugi se veže uz isticanje pape Hadrijana VI. kao jedinog dosljednog, zajedničkog vođe u borbi za opstanak kršćanske vjere.

Nakon detaljne analize pojedinih komponenti Marulićeve i Brodarićeve poslanice te uvida u izdvojene pojedinosti koje ih tematski i žanrovski čine poslanicama i, dakako, motiva koji su zajednički i jednom i drugom djelu, na koncu rada iznijet će se kratki zaključak. On će, dakako, obuhvatiti, žanr poslanice pisane perima autora koji su u ovom radu obrađeni te će se još jednom

ukratko ukazati na sličnosti i razlike između Marulićeve poslanice papi Hadrijanu VI. u odnosu na Brodarićev govor upućen istom papi nešto kasnije, ali i na autore koji su stvarali prije njih.

1. ODREĐENJE ŽANRA *EPISTULE*

U ovom će se poglavlju najprije odrediti što se krije pod pojmom *epistula*, ali i objasniti njezine karakteristike kao književnog teksta na primjeru pojedinih govora, pisama i stihovanih poslanica koje su pojedini autori pisali od pojave toga žanra do razdoblja patristike.

1.1. Definicija *epistule*

Definicija pojma *pisma*, *poslanice*, ili pak neke od njezinih sinonima poput *epistola* ili *epistula* zasigurno se može pronaći u brojnim rječnicima hrvatskog standardnog jezika, ili pak u rječnicima latinskog jezika ako pogleda na njegovo značenje. Osvrnimo se, dakle, najprije na značenje riječi *epistula* kako bismo lakše objasnili vezu između pojma *poslanica* i pojma *pismo*. U Marevićevom *Latinsko-hrvatskom enciklopedijskom rječniku* nalazimo oba oblika imenice na latinskom jeziku – stariji oblik *epistola* ne donosi prijevod riječi, već nas autor rječnika šalje na pojam *epistula*. *Epistula* je, stoga, u prvoj natuknici koju navodi Marević, prevedena kao *pismo*, *poslanica*, *pismena poruka* (Marević, 2000: 878). Dakako, u sljedećim natuknicama nalaze se i šira značenja riječi poput *slanje*, *odašiljanje*, pa i *omotnica*, no za detaljniji pristup pojmu *epistula* potrebno je samo ovo prvo. Nadalje, Anić u izdanju *Rječnika hrvatskog jezika iz 2007.* ne navodi latinsku posuđenicu *epistula*, već samo riječ *poslanica*, a ona je određena kao *pismo*, *poruka s općim sadržajem*, s tim da se kraj tog objašnjenja, u sljedećoj natuknici, navodi i kratka referenca na apostolska pisma iz Novog zavjeta (Anić, 2007: 393). Dakle, *epistula* se na hrvatski može prevesti kao *poslanica* ili kao *pismo* i te se imenice nalaze u većini rječnika i enciklopedija. Primjerice, *Rječnik sinonima hrvatskog jezika* Ljiljane Šarić uopće ne sadrži pojmove *epistula* ni *poslanica*, samo se pod pojmom *pismo* navode sinonimi *list* i *knjiga* koje su *općeg sadržaja* i/ili napisane *većem broju ljudi* (Šarić, 2008: 331), dok u *Velikom rječniku stranih riječi, izraza i kratica* Vjekoslava Klaića postoji posuđeni oblik *epistola*, a objašnjen je sinonimima *pismo* i *poslanica* (Klaić, 1966: 350), što dovodi do zaključka da *epistula* može biti i *pismo*, i *poslanica*,

ovisno o tome što se i u kojem književno-povijesnom periodu pod tim pojmom podrazumijevalo. O tome će više riječi biti u narednim potpoglavljima.

Što se tiče same definicije pojma, u *Hrvatskom općem leksikonu* pronalazimo riječ *epistola* pod kojom se najprije podrazumijeva poslanica pojedinog apostola nekoj kršćanskoj zajednici, a tek se onda dodaje referencija na riječ *poslanica* (Kovačec, ur., 1996: 248). U istom leksikonu imenica *poslanica*, nakon gore već spomenutog *biblijskog* objašnjenja, određena je kao *stihovana pismena poruka* (Kovačec, ur., 1996: 786), dok *Hrvatska enciklopedija* donosi podrobniju definiciju iste riječi pa tako, osim novozavjetne i kršćanski uvjetovane poslanice, pronalazimo sljedeće objašnjenje sintagme *književna poslanica: pjesma pisana u obliku pisma određenoj osobi, obično prijatelju, suvremeniku, a katkad i fiktivnoj osobi ili pak pokojniku*, a čiji sadržaj može biti privatnog, odnosno javnog značaja, a tek na kraju definicije stoji činjenica da dotični žanr može biti pisan i u prozi (*Hrvatska enciklopedija*, 2020¹). Iz ovih se dvaju objašnjenja razaznaje kako se svojevrsna prednost daje definiciji stihovane poslanice, dok se pod pojmom poslanice u prozi podrazumijeva pismo otvorenog tipa (*Hrvatska enciklopedija*, 2020²). Navedene definicije pojma *poslanica* upućuju na to da se valja osvrnuti na definiciju riječi *pismo*. U književnom kontekstu ono je jedan od načina oblikovanja književnoga teksta (*Hrvatska enciklopedija*, 2020³), pri čemu se izričito ne spominje radi li se o proznom ili lirskom tekstu, stoga se imenice *poslanica* i *pismo* promatraju kao međusobno bliski pojmovi, i ako se, uz to, uzme u obzir Marevićev prijevod latinskog izraza *epistula* (Marević, 2000: 878), može se reći da *epistula*, odnosno njena inačica *epistola* označava i jedno i drugo.

1.2. Nastanak *epistule* i njezin kratki pregled od grčke *dijatribe* do novozavjetne poslanice

Već se u antičkoj književnosti, pojavom grčkih dijatriba i satira označuju počeci *epistule* iako se ona tada još nije afirmirala kao književni tekst. Njezini elementi uočljivi su, dakako, u

¹ Prema: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=49659> (pristupljeno 4. kolovoza 2020).

² Prema: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=49659> (pristupljeno 4. kolovoza 2020).

³ Prema: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=48457> (pristupljeno 4. kolovoza 2020).

Ciceronovim govorima, kasnije pismima, a rimski pjesnici Ovidije i Horacije pobrinuli su se da je obrade u stihu. Filozofski elementi grčke dijatribe ponovo se javljaju u ovom žanru u moralnim dvojabama i raspravama filozofa Seneke Mlađega. Napokon, pojavom kršćanstva poslanice postaju pogodnima za širenje Kristove riječi, a u razdoblju humanizma dobivaju neke nove značajke.

1.2.1. Pojava *dijatribe* i *satire*

Začeci ovoga književnog žanra, kako je već najavljeno, sežu u antičku književnost, cvjetajući posebno u rimsko doba. Ipak, prije epistula rimskih autora poslanicom se, još u antičkoj Grčkoj, smatrala posebna vrsta dijaloga sastavljena radi izlaganja filozofskih razmišljanja u Aristotelovoj školi u Likeju. Tadašnji dijalozi mladih filozofa bila su, zapravo, njihova filozofska razmišljanja praćena citatima pjesnika ili poslovicama, koje su, u obliku dijaloga, počeli izlagati pred nižim, neobrazovanim slojevima društva (Brezak-Stamać, 2012: 404–405). Na taj su način nastale *dijatribe* – rasprave o filozofskim temama i moralnim dvojabama čiji je jezik prilagođen komunikaciji na trgu, tj. javnom mjestu na kojem su se i održavale (*Hrvatska enciklopedija*, 2020⁴). U tadašnjim takozvanim *dijatribama* govornik je stupao u raspravu s imaginarnim sugovornikom stvorivši tako razgovor – iz toga se može zaključiti da su prve poslanice ustvari bili govori s dijaloškim elementima, odnosno da se žanr o kojem govorimo razvio iz Aristotelove filozofske retorike. U takvoj vrsti govora posebno se istaknuo grčki filozof Bion s Boristena u djelu koje nije sačuvano, a nosi naslov *Pismo Antigonu Gonatu o vlastitom porijeklu*. U djelu se autor bavi dokazivanjem filozofskih problema, a rješenje tih problema donosi na kraju svakoga od govora u kojem su ti problemi izneseni (Škiljan, pr., 1996: 100). Govori oblikovani u *dijatribe* ubrzo su se počeli metrički dotjerivati pa iz njih nastaju satire, čijim se začetnikom smatra Grk Menip. Kombinirajući stihove i prozu, Menip je smišljao filozofske dijaloge sa satiričkim elementima ismijavanja i ironiziranja pojedinaca ili društva općenito (*Hrvatska enciklopedija*, 2020⁵). *Dijatriba* i *satira* iz helenističkog razdoblja grčke književnosti imale su zajednička obilježja poput želje za kritičkim osvrtom na svakodnevni život, dijaloške forme i ispreplitanja

⁴ Prema: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=15131> (pristupljeno 5. kolovoza 2020).

⁵ Prema: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=54691> (pristupljeno 5. kolovoza 2020).

poetike, proze i retoričkog načina pristupanja problemu (Brezak-Stamać, 2012: 405), a ti će se elementi moći pronaći u poslanicama iz kasnijih razdoblja.

1.2.2. Odlike proznog pisma Marka Tulija Cicerona

Filozofsku misao po uzoru na Grke u rimsku književnost uklopio je pisac i retoričar Marko Tulije Ciceron, između ostalog i u žanru pisama. Njegov prozni epistolografski stil uočava se u korespondenciji s prijateljima i suvremenicima, posebno onoj s rimskim izdavačem Titom Pomponijem Atikom – ta je korespondencija objavljena u zbirci *Ad Atticum*, a posebnost Ciceronovih pisama temelji se na njihovoj interpretaciji, čiji je cilj uvid u piščev život, stil pisanja, pa i razdoblje u kojem je stvarao. Dakako, takvom interpretacijom pisama ona gube na početnom dojmu privatnosti. Osim navedene, djelomično su očuvane još tri autorove zbirke: *Ad Quintum fratrem*, *Ad Brutum* te *Ad familiares* (Brezak-Stamać, 2012: 405–406). Na temelju jednog od pisama upućena prijateljima iz posljednje spomenute zbirke izdvojiti će se glavne karakteristike Ciceronove prozne epistule.

Svako pismo, baš kao i ona u današnjem smislu riječi, naslovljeno je imenom osobe ili osoba kojoj je pisano, npr. u 14. pismu četvrte knjige piše: *Tullius S. D. Terentiae et Tulliae et Ciceroni suis* (Ciceron, XIV. 4⁶). Uz ime adresata dolazi i mjesto i vrijeme pisanja: *Brundisii prid. Kalendas Maias a.u.c. 696*. (Ciceron, XIV. 4). Budući da se, kako je ranije napomenuto, Ciceronov stil sastavljanja pisma prijateljima razvio iz retorike, ne čudi da se on temelji na određenim pravilima za održavanje komunikacije između sugovornika i autora samog. Tekst pisma započinje svojevrsnim iskazivanjem prijateljske privrženosti osobi (ili osobama) kojoj je namijenjen, i to pažljivo odabranim riječima, što Brezak-Stamać izdvaja kao *officium amicitiae* (Brezak-Stamać, 2012: 407). Takav je način započinjanja pisma prisutan, primjerice, u već izdvojenom pismu koje Ciceron piše svojoj obitelji; ženi i djeci, a čiji početak glasi:

⁶ Prema: <https://www.thelatinlibrary.com/cicero/fam14.shtml#4> (pristupljeno 6. kolovoza 2020).

Ego minus saepe do ad vos litteras, quam possum, propterea quod cum omnia mihi tempora sunt misera, tum vero, cum aut scribo ad vos aut vestras lego, conficior lacrimis sic, ut ferre non possim. (Ciceron, XIV. 4).

U izdvojenoj se rečenici *officium amicitiae* prvenstveno uočava u nostalgiji koju osjeća muž i otac razdvojen od obitelji kojoj se obraća u jadtim i nepodnošljivim trenucima života. Osim toga toposa, može se primijetiti i način *prizivanja nazočnosti odsutne osobe* – u ovom slučaju, vremenska rečenica *cum aut scribo ad vos aut vestras* (sc. *litteras*) *lego* odaje dojam prisutnosti autorovih članova kojima piše, drugim riječima; čini se kao da se autor neprestano s njima međusobno dopisuje. To je stilska odlika nazvana *imago presentiae*, kojom se pojačava dojam prisutnosti, odnosno održivog prijateljstva (Brezak-Stamać, 2012: 407).

Dakako, nijedno od njih nije ovdje prisutno, već je tekst zamišljen kao razgovor s odsutnom osobom – *colloquium absentium* (Brezak-Stamać, 2012: 407). Dakle, Ciceron se prilikom pisanja teksta voljenoj Terenciji i djeci, ponaša kao da su oni prisutni i kao da mu na upućena pisma redovito odgovaraju. Zamišljanje teksta kao pismovnog razgovora, na latinskom nazvanog *colloquium per litteras*, pismo se nastavlja iznošenjem *poticaja na pisanje*: kratkim prepričavanjem autorovih zapažanja i svakodnevnice s kojom se suočavao, u ovom slučaju to su događaji za vrijeme boravka u Brundiziju.

Svoje pismo Ciceron završava iskrenim pozdravom po principu ponovnog dozivanja prisutnosti adresatâ, ali i još jednim u nizu iskaza ljubavi prema ženi koja mu je trenutno važnija od života: *Cura, quoad potes, ut valeas et sic existimes, me vehementius tua miseria quam mea commoveri. Mea Terentia, fidissima atque optima uxor, et mea carissima filiola et spes reliqua nostra, Cicero, valete.* (Ciceron, XIV. 4), čime, dakako, na čitatelja ostavlja dojam pismovnog razgovora.

1.2.3. Odlike stihovanih *poslanica* Horacija i Ovidija

Pri terminološkom određivanju Ciceronovih tekstova, ako se uzme u obzir definicija epistule, pretpostavka je da će se koristiti riječ *pisma* jer su pisana u prozi s jasno izraženim elementima govora. No, uz takav pristup epistulama pojavila se u rimskoj književnosti ideja da se kao takva odmaknu od svoje didaktičko-govorničke uloge i uzdignu kao samostalna književna vrsta, a to uzdizanje usavršili su stihotvorci i elegičari Horacije i Ovidije, stvorivši stihovanu epistulu.

Rimski pjesnik Kvint Horacije Flak bio se proslavio zbirkama pjesama naslovljenima *Saturae* ili *Sermones* te *Epistulae*, od kojih svaka sadrži po dvije knjige stihova (*Hrvatska enciklopedija*, 2020⁷). Iako je autor u prvu spomenutu zbirku uvrstio satire, on ih, unatoč tome što su pisane u stihu, ne ubraja u poeziju, već u vrstu razgovora. To se zaključuje iz samog naslova jer je *Sermones*, kako glasi drugi naslov *Satira*, množina od *sermo*, što u prijevodu s latinskog znači *razgovor* (Marević, 2000: 2911). Osim naslova, dokaz Horacijeva pripovijedanja može se naći u četvrtoj satiri prve knjige u kojoj je izraženo autorovo kritiziranje satiričara Gaja Lucilija koji je svoje satire sastavljao po uzoru na grčke autore i njihove *dijatribe* (Brezak-Stamać: 2012: 409). Horacije u svojim stihovima otvoreno napada Lucilija zbog strogog oponašanja grčkih komediografa Eupolida, Kratina i Aristofana, odnosno činjenice da su njegove satire nastajale kao svakodnevni govori, bez stilske dotjeranosti te isključivo jedne određene metričke forme:

Eupolis atque Cratinus Aristophanesque poetae

atque alii, quorum comoedia prisca virorum est,

siquis erat dignus describi, quod malus ac fur,

quod moechus foret aut sicarius aut alioqui

famosus, multa cum libertate notabant.

hinc omnis pendet Lucilius, hosce secutus (...) (Horacije, I. 4: 1–6⁸).

⁷ Prema: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=26122> (pristupljeno 7. kolovoza 2020).

⁸ Prema: <https://www.thelatinlibrary.com/horace/serm1.shtml#1.4> (pristupljeno 7. kolovoza 2020).

Iz citiranog se može zaključiti kako Horacije, ne samo da nema namjeru strogo slijediti spomenute grčke pisce, već ih i kritizira jer smatra da su bili skloni pisanju i o preljubniku (*moechus*) i o ubojici (*sicarius*), što, po njemu, ne priliči književnom tekstu. Horacije, pak, teži uzvišenom stilu koji može postići pišući u heksametrima, ali i pažljivo odabirući jezični izraz (Brezak-Stamać: 2012: 409).

Ipak, ne može se reći da se Horacije u potpunosti udaljava od žanra grčke *dijatribe*. Prije svega, u svojim stihovima često koristi dijalošku formu u kojoj polemizira s odabranim sugovornicima, a ona je, kao i rasprava o filozofskim temama i iznošenju vlastitih dvojbi, prisjetimo se, karakteristika upravo – *dijatribe* (Brezak-Stamać, 2012: 405). Navedene karakteristike mogu se uočiti u prvoj pjesmi prve knjige u kojoj se Horacije obraća prijatelju i dobrotvoru Gaju Cilniju Mecenatu:

Qui fit, Maecenas, ut nemo, quam sibi sortem

seu ratio dederit seu fors obiecerit, illa

contentus vivat, laudet diversa sequentis? (Horacije, I. 1: 1–3⁹).

Ovi heksametri, oblikovani u pitanje, donose tematiku pjesme: Horacije želi znati Mecenatovo mišljenje o tome kako je moguće da se obrazovani ljudi, na neki način nezadovoljni svojim životom (*sibi sortem seu ratio dederit seu fors obiecerit*), nerijetko upuštaju u hvaljenje ljudi koji su, po njemu, skrenuli s časnog na krivi životni put (*diversa sequentis*). Osim što je iz njih uočljiv razgovor pjesnika s prijateljem stihovi odmah na početku pjesme donose i ime osobe kojoj je razgovor upućen, u ovom slučaju to je *Maecenas*, a taj je način stupanja u dijalog prisutan i kod Cicerona (Ciceron, XIV. 4), samo što je u Ciceronovim pismima adresatovo ime ispisano prije početka razgovora, a ovdje se uklapa u stihove, a onda se, kao što je slučaj i u rečenim proznim pismima, proteže kroz tekst (Brezak-Stamać, 2012: 410). To je dokaz da je i kod Horacija prisutan topos *officium amicitiae* (Brezak-Stamać, 2012: 407) koji pojačava dojam prisnosti među dvojicom prijatelja.

I *Epistulae* su, baš kao i *Saturae*, sastavljene u stihu i uklopljene u dijalog, donoseći pritom još jedan topos spomenut kod Ciceronovih proznih pisama – *imago praesentiae*, odnosno zazivanje

⁹ Prema: <https://www.thelatinlibrary.com/horace/serm1.shtml> (pristupljeno 4. siječnja 2020).

nazočnosti osobe s kojom se započinje razgovor (Brezak-Stamać, 2012: 407), što dokazuju, primjerice, prva dva stiha četvrte epistule iz prve knjige, upućena sugrađaninu, također pjesniku, Albiju Tibulu:

Albi, nostrorum sermonum candide iudex,

quid nunc te dicam facere in regione Pedana? (Horacije, I. 4: 1–2¹⁰).

Raspravljajući tako s različitim sugovornicima u prvom licu, što označava iznošenje njegova osobnog svjetonazora, može se reći da je Horacije dao novi doprinos žanru poslanice – spojio je prozni način pristupanja tekstu i poetski, pažljivo odabrani, stil iznošenja polemika u stihovanu poslanicu zlatnog vijeka rimske književnosti (Brezak-Stamać, 2012: 411). Takvim načinom izražavanja dao je pismima uzvišeno, lirsko ruho (Brezak-Stamać, 2012: 404).

Slično kao Horacije, velikan rimskog pjesništva Augustova doba Ovidije također se proslavio u žanru tadašnje stihovane poslanice. Prva njegova zbirka poslanica nosi naslov *Epistulae heroidum* ili, kraće, *Heroides*. Riječ je o zbirci od dvadeset i jedne fiktivne poslanice koje su, kako je Ovidije zamislio, mitološke heroine pisale svojim ljubavima. Ovom je zbirkom Ovidije rimskoj epistolografiji prvi put pridružio likove ostavljenih, ožalošćenih, ljubomornih i prevarenih žena, pridajući navedene karakteristike junakinjama Homerovih epova i grčkih tragedija (*Classical literature*, n. d.¹¹). Kad je potom, po naredbi cara Augusta, bio prognan u Tome na Crnom moru, preplavljen osjećajem nemoći i tjeskobe napisao je drugu zbirku poslanica koja je, budući da je pisana za vrijeme progonstva, nazvana *Epistulae ex Ponto*. Ta se zbirka sastoji od četiri knjige i 46 poslanica, a donosi pred čitatelja potresno svjedočanstvo nostalgичnog pjesnika koji žudi za Rimom s kojim se morao rastati, prisjećajući se nekadašnjih sretnih dana provedenih ondje (Brezak-Stamać, 2012: 411). Za detaljniji uvid u Ovidijevu epistulu slijede citati desete poslanice druge knjige *Pisma s Ponta*, upućene prijatelju Maceru:

X. MACRO

Ecquid ab impressae cognoscis imagine cerae

haec tibi Nasonem scribere uerba, Macer, (...) (Ovidije, II. 10: 1–2¹²).

¹⁰ Prema: <https://www.thelatinlibrary.com/horace/epist1.shtml> (pristupljeno 7. kolovoza 2020).

¹¹ Prema: https://www.ancient-literature.com/rome_ovid_heroides.html (pristupljeno 7. kolovoza 2020).

¹² Prema: <https://www.thelatinlibrary.com/ovid/ovid.ponto2.shtml> (pristupljeno 7. kolovoza 2020).

Kako je vidljivo iz priloženog, Ovidije, za razliku od Horacija, ali slično Ciceronu, prije početka navodi ime adresata, tj. ono služi kao naslov i stoji uz redni broj pjesme. Odmah zatim slijedi obraćanje istoj osobi, čime pjesnik započinje dijalog odajući na taj način osjećaj prisnosti sa svojim adresatom. Od ostalih izraza, tipičnih za antičko pismo, u Ovidijevim poslanicama nailazimo na *imago praesentiae* (Brezak-Stamać, 2012: 407), što se uočava u osjećaju čežnje za prisutnošću prijatelja:

(...) *te tamen intueor, quo solo pectore possum,*

et tecum gelido saepe sub axe loquor.

Hic es et ignoras et ades celeberrimus absens

inque Getas media iussus ab Vrbe uenis. (Ovidije, II. 10: 47–50¹³).

Osobne zamjenice *te* i *tecum* stvaraju tu atmosferu Macerove prisutnosti, dok izrazima poput *quo te intueor* i *tecum loquor*, osim što pridonose prizivanju prisutnosti, tekst dobiva još više na neposrednosti. Osim toga, nadopune *solo pectore* i *sub gelido axe* dodatno dotjeruju motiv istinske prijateljske privrženosti pjesnika prema osobi kojoj piše. Međutim, unatoč ponekim sličnostima s pismima prethodnikâ, Ovidijeva pisma odišu i ponekim novitetom, što daje naslutiti upravo pojašnjen i oprimjeren osjećaj neposrednosti – njegov je tekst odraz njegova vlastitog psihološkog profila (Brezak-Stamać, 2012: 412) ispjevan u elegijskom distihu, a ne samo razgovor sa sugovornikom kao kod Cicerona ili Horacija. Još je jedan novi topos prisutan kod Nazona, a nalazi se odmah na početku pisma, odnosno u prvom gornjem citatu: pjesnik sebe imenuje u trećem licu: *Nasonem*, kao da se radi o nekoj trećoj osobi, a ne o njemu – ta je pojava nazvana *scribentis imago* (Brezak-Stamać, 2012: 413), tj. poseban opis adresanta.

Kako se može zaključiti na temelju malo podrobnije analize Ciceronovih pisama te Horacijevih i Ovidijevih poslanica, Ovidijeve *Epistulae ex Ponto* nisu nastale samo kao želja za vođenjem dijaloga kroz žanr pisma, već za prisnim prijateljskim razgovorom kakvi su se mogli vidjeti i kod Cicerona. Za razliku od Horacija, pak, Ovidije u svojim stihovima ne započinje *sermo* (razgovor) o nekom filozofskom ili životnom problemu (Brezak-Stamać, 2012: 409), već se u njegovim riječima očituje silna želja za olakšavanjem vlastite duše prijateljima od kojih ujedno

¹³ Prema: <https://www.thelatinlibrary.com/ovid/ovid.ponto2.shtml> (pristupljeno 4. siječnja 2020).

traži i pomoć, savjet, utjehu. Ovakav pristup poslanicama s naglaskom na iskonsku emociju bit će prisutan kod hrvatskih latinista u razdoblju humanizma, prvenstveno kod onih koji su se bavili protutorskom tematikom, poput Brodarića i Marulića, o čemu više u poglavljima posvećenima poslanicama ove dvojice autora.

1.2.4. Moralna pisma Luciliju Seneka Mlađega – povratak grčkim *dijatribama*

Nasuprot Horacijevim i Ovidijevim stihovanim poslanicama pisanim u heksametrima i elegijskim distisima, srebrni vijek rimske književnosti ponovo donosi novi pristup ovom žanru. Također, u razdoblju koje slijedi zavladat će prozni tip poslanice, ali uzvišeni stil pisanja i način izražavanja prisnosti u korespondenciji, kakav smo nalazili kod Cicerona, zamjenjuje poučni pristup po uzoru na grčke *dijatribe* (Brezak-Stamać, 2012: 417) o kojima je bilo riječi u početku poglavlja. Novo lice žanra proznog pisma, iako ona obiluju poetskim elementima koje smo imali prilike vidjeti kod Horacija i Ovidija, primijenit će filozof iz 1. stoljeća po Kr., porijeklom Hispanac, Lucije Anej Seneka Mlađi.

U zbirci *Epistulae Morales ad Lucilium* Seneka pred čitateljsku publiku iznosi 124 filozofska pisma dotjerana poučnim izričajem i duhovitim dosjetkama te raspoređena u 20 knjiga (*Hrvatska enciklopedija*, 2020¹⁴). Po čemu su Senekina pisma moralna, koji su to noviteti uneseni u ovaj žanr te je li ovaj autor preuzeo koji element epistolografa koji su stvarali prije njega, ostaje vidjeti. Najprije, kako navodi Brezak-Stamać, *Moralna pisma Luciliju* dobila su naslov po tome što autor slikovitim prikazom neke filozofske teme *poučava* prijatelja Lucilija koji je, kao adresat, u potpunosti uklopljen u njegov tijek misli. Budući da se u dotičnim pismima nalaze rasprave o moralnim dvojbama i polemikama autora samog (Brezak-Stamać, 2012: 418), može se reći da se i ovaj autor, kao i njegovi prethodnici u žanru epistule, tematski ipak približio grčkoj *dijatribi*, odnosno filozofskoj polemici (Brezak-Stamać, 2012: 405). Međutim, odabir filozofske polemike u njegovim pismima nije slučajan: *pisac ima neskrivenu potrebu prikazati sama sebe* (Brezak-Stamać, 2012: 418) i to kao nadmoćnog govornika koji si daje za pravo poučavati svoga

¹⁴ Prema: <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=55383> (pristupljeno 9. kolovoza 2020).

sugovornika, u ovom slučaju Lucilija o životnim mudrostima o kojima piše. Senekina nakana uočava se u priloženom:

XXI Seneca Lucilio suo salutem

Cum istis tibi esse negotium iudicas de quibus scripseras? Maximum negotium tecum habes, tu tibi molestus es. Quid velis nescis, melius probas honesta quam sequeris, vides ubi sit posita felicitas sed ad illam pervenire non audes. (Seneka, XXI¹⁵).

Retoričko pitanje odmah na početku pisma potvrđuje gore spomenuto: Seneka se obraća Luciliju na način superioran svome prijatelju, upitavši ga misli li on doista da (mu) ljudi o kojima on (Lucilije) piše zadaju posao, muke, drugim riječima da su *dosadni, mukotrpn*, a potom ga ozbiljno kritizira mislju kako je, zapravo, on sâm sebi težak: (...) *tu tibi molestus es*. Tu misao filozof zaključuje objašnjenjem razloga, i to ne jednog, iz kojih je ovaj sâm sebi na teret: *Quid velis nescis* (..), čime svoga sugovornika potpuno ostavlja u rangu ispod svojega, a sebe uzdiže na mjesto *učitelja, znalca*. Samim time, uz onu filozofsku, ova pisma dobivaju i retoričku notu jer rasprava teče dalje objašnjenjem, pripovijedanjem, opisivanjem nekih životnih pojava, aspekata, i sl., a primjer se nalazi u daljnjem tekstu istog pisma: *Erras, Lucili: ex hac vita ad illam ascenditur. Quod interest inter splendorem et lucem* (...) (Seneka, XXI), čime autor nastavlja svoju namjeru poučavanja.

No, obratimo, za trenutak, pažnju na početak Senekina pisma, odnosno na sugovornika kojem su ona upućena. Ako se nakratko osvrnemo na pisma koja su pisali redom Ciceron, Horacije i Ovidije, oni su svoja pisma, odnosno stihovane poslanice pisali svojim prijateljima, suvremenicima, obitelji; i, iako ih, osim Cicerona, nikada nisu doista poslali svojim adresatima, ti su adresati osobe iz vlastitih životâ nanizanih autora. Seneka u ovom segmentu daje još jednu posebnu notu svom pismu: obraća se korespondentu po imenu Lucilije – dakako, taj prijatelj Lucilije ne postoji, on je fiktivni lik koji zna vrlo malo o životu (Brezak-Stamać, 2012: 417), a koji, tako zamišljen, odlično pogoduje filozofskom Senekinom umijeću da sebe sama prikaže kao čovjeka iskusna u životnim umijećima i bogata znanjima. Primjer tvrdnje stoji u gore citiranom ulomku, a Lucilijevo je ime, dakako, navedeno na početku svakog pisma uz njegov redni broj, što je, usporedbe radi, bio slučaj i u Ovidijevim *Pismima s Ponta*. Da se vratim na Seneku, pozdrav

¹⁵ Prema: <https://www.thelatinlibrary.com/sen/seneca.ep2.shtml> (pristupljeno 9. kolovoza 2020).

poput *Seneca Lucilio suo salutem* (Seneka, XXI), dokaz je da, unatoč svojoj superiornosti, autor Lucilija smatra *svojim, prijateljem, poznanikom*, osobom do koje mu je stalo – zato ga, pretpostavka je, i putem pisama želi podučiti svemu onome što još ne zna.

Slijedom navedenog, dolazimo do činjenice da pisma Luciliju nisu produkt stvarne korespondencije, no Seneka mnogim izrazima daje naslutiti čitatelju da se radi o stvarnom dopisivanju. Primjera radi, u petoj knjizi, pismu broj 45. pisac se najprije referira na Lucilijevo tobožnje stanje: *Librorum istic inopiam esse quereris. Non refert quam multos sed quam bonos habeas: lectio certa prodest, varia delectat. (...)* (Seneka, XLV¹⁶), kaže da se njegov sugovornik žali na *oskudicu knjiga*, a onda ga vješto uvodi u savjet: valja čitati samo one knjige koje su dobre, koje vrijede; pritom nije bitno koliko ih posjeduješ.

Na ovu se kratku analizu Senekina pristupa žanru pisma nadovezuje sljedeće: iako u članku Brezak-Stamać stoji da se Seneka potpuno odmiče od *standardiziranih pismovnih toposa svojih prethodnika* (Brezak-Stamać, 2012: 419), dokaz da svojevrsni toposi u nekim segmentima ipak postoje krije se već u naslovu pisma, tj. imenovanju Lucilija kao adresata na početku svakog teksta – već gore objašnjeni pozdrav *Seneca Lucilio suo salutem (dicit, dat, mittit...)* (Seneka, XXI) može se shvatiti kao *officium amicitiae* (Brezak-Stamać, 2012: 407), doduše, s određenom distancom jer, naravno, Senekina nakana, za razliku od Ciceronove ili Ovidijeve, nije iznošenje emotivnih stanja, dvojbi i sl. Uz to, na neki je način zasigurno prisutan i *colloquium absentium*, tj. razgovor s odsutnim u pisanom obliku jer Lucilije, s kojim se čini da Seneka sudjeluje u korespondenciji, ne samo da nije prisutan, već je samo fiktivni lik s kojim Seneka zamišlja da vodi razgovor. Ti i takvima slični elementi Senekine epistolografije dokaz su da ipak ni ovaj autor nije mogao pobjeći od nasljeđa pisama svojih prethodnika, ali ipak je za predmet pisanja odabrao prvenstveno sebe i svoja moralno-filozofska razmišljanja (Brezak-Stamać, 2012: 419), ostavivši se tako razgovorne kao primarne uloge pisma koja je dominirala kod Cicerona i Horacija, odnosno izraza duševnog stanja kojem se potpuno predao Ovidije.

¹⁶ Prema: <https://www.thelatinlibrary.com/sen/seneca.ep5.shtml> (pristupljeno 20. prosinca 2020).

1.2.5. Novozavjetne poslanice sv. Pavla apostola

Posljednje razdoblje rimske književnosti, nazvano metaforički *stoljećima propadanja*, a koje se odnosi na doba između 2. i 7./8. stoljeća nove ere, obilježili su veliki kršćanski pisci koje Crkva naziva ocima – *patres*. Spomenuti oci i kršćanski pisci koji su u to doba u svojim govorima, poslanicama, homilijama i anonimnim djelima širili nauk o kršćanskoj vjeri, teologiji i filozofiji ne skrivaju znanje grčkoga jezika, kao ni utjecaj helenističke književnosti na njihov rad (Brezak-Stamać, 2012: 424). Među istaknutim piscima prvog stoljeća nove ere ističe se ime svetog Pavla apostola, židovskog imena Šaul, ali poznatijega po svom rimskom imenu, *Paulus*. Sv. Pavao smatra se začetnikom ranokršćanske teologije, bio je misionar i propovjednik evanđelja, a osim toga, iako je svoja djela pisao na grčkom jeziku, istaknuo se u žanru ranokršćanske poslanice po čemu se njegovo ime ističe i u rimskoj književnosti. Pavlove poslanice, kao dio novozavjetnih biblijskih knjiga, pred brojnu čitateljsku publiku donijele su temelje kršćanskog nauka prilagođene tadašnjoj svakodnevnici, a pisane su kršćanskim zajednicama poput Solunjana, Galaćana, Korinćana, Rimljana (*Hrvatska enciklopedija*, 2020¹⁷). Odudaranje od dotadašnjeg poimanja antičke epistolografije ukratko će biti prikazano na primjeru kratkog ulomka Pavlove poslanice Korinćanima.

Budući da je sv. Pavao pripadao crkvenim ocima, odmah se daje naslutiti kako će se tematika obrađivana u njegovim poslanicama znatno razlikovati od one iz prošlih vijekova. *U središtu njihova nauka uvijek je raspeti i uskršli Krist* (Brezak-Stamać, 2012: 425), a tekstovi pisani kao poslanice zapravo su Pavlove poruke koje daje pojedinim pripadnicima ranih kršćanskih zajednica. Kako bi lakše pronašle put do čitatelja, one obiluju živahnim stilom u kombinaciji stiha i proze – što ne znači da su pisane u nekom od antičkih metara, samo se u pristupu osjeća melodičnost i jednostavan, dotjeran izraz nalik na poeziju, a rečenice, koje nisu oblikovane ni u jednom antičkom metru, sadrže numeraciju. Sukladno tome, poslanice sv. Pavla nisu privatna pisma, čak niti literarne poslanice kao što su to bile, primjerice, one Senekine, već jednostavna izlaganja o obrani kršćanske vjere i borbi protiv onih koji tu vjeru osporavaju (Brezak-Stamać, 2012: 425), čime, napokon, dolazimo do oblikovanja definicije objašnjene na početku poglavlja,

¹⁷ Prema: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=47081> (pristupljeno 9. kolovoza 2020).

a vezane uz *kršćansku novozavjetnu poslanicu* (Kovačec, ur., 1996: 248¹⁸). Kršćanska vjera kao osnova Pavlovih poslanica, odnosno činjenica da one više nalikuju nekom teološkom osvrtu negoli pismu, uočava se u sljedećem navodu iz prve poslanice Korinćanima:

Paulus, vocatus apostolus Christi Iesu per voluntatem Dei, et Sosthenes frater ecclesiae Dei, quae est Corinthi, sanctificatis in Christo Iesu, vocatis sanctis cum omnibus, qui invocant nomen Domini nostri Iesu Christi in omni loco ipsorum et nostro: gratia vobis et pax a Deo Patre nostro et Domino Iesu Christo. (sv. Pavao, *Ad. C.*, I: 1–3¹⁹).

Priloženi dio teksta dokazuje gore spomenutu tvrdnju kako nije riječ o pravom stihu, jedino numeriranje pojedinih dijelova rečenice daje dojam stihovane pjesme, a opet, ne radi se ni o tipičnom proznom tekstu, kakav su pisali Ciceron ili Seneka. Nadalje, sv. Pavao počinje poslanicu imenovanjem sebe, i to u trećem licu: *Paulus, vocatus apostolus Christi Iesu*, naglašavajući kako je on to što jest voljom Boga, tj. *per voluntatem Dei*. Zatim slijedi navod svih kojima je upućena dotična poslanica: pozvanima u Korintu i svima onima koji na bilo kojem mjestu zazivaju ime Isusa Krista – adresati su, dakle svi (*omnes*) kršćani zajednice, što, također, potvrđuje maloprije iznesenu tezu odudaranja od privatne namjene pisma. Prije prijelaza na tumačenje ili alegorijsko objašnjenje nekog biblijskog teksta, Pavao upućuje pozdrav: *gratia vobis et pax a Deo Patre nostro et Domino Iesu Christo*, kojim šalje Kristovu milost i mir svima koji slušaju njegovo izlaganje.

Unatoč novom oblikovanju žanra poslanice u ranokršćanskom svjetonazoru, sv. Pavao ipak ne niječe uzore koje je pronašao u antičkim piscima i filozofima, a primjer pozivanja na njih, štoviše, zahvale svima njima na doprinosu, pretpostavlja se, njegovom stvaralačkom umijeću koji mu omogućuju daljnje širenje radosne vijesti među kršćanima, možemo naći u prvoj poslanici Rimljanima:

Graecis ac barbaris, sapientibus et insipientibus debitor sum.

Itaque, quod in me est, promptus sum et vobis, qui Romae estis, evangelizare. (Sv. Pavao, *Ad R.*, I: 14–15²⁰).

¹⁸ Poglavlje 1.1.

¹⁹ Prema: http://www.vatican.va/archive/bible/nova_vulgata/documents/nova-vulgata_nt_epist-i-corinthios_lt.html (pristupljeno 9. kolovoza 2020).

²⁰ Prema: http://www.vatican.va/archive/bible/nova_vulgata/documents/nova-vulgata_nt_epist-romanos_lt.html (pristupljeno 9. kolovoza 2020).

Ovo je poglavlje detaljnije objasnilo pojam poslanice, odnosno pisma te ušlo u dublju analizu karakteristika tog žanra s obzirom na razdoblja kroz koja se on proteže; od pojave *dijatribe* u antičkoj grčkoj poslanici, preko rimskih proznih i stihovanih, sve do biblijskih, novozavjetnih poslanica. Međusobne sličnosti koje karakteriziraju taj žanr argumentirane su primjerima iz izvornih tekstova njihovih tvoraca, odnosno prijevoda poslanice sv. Pavla na latinski. Prije negoli se krene s detaljnom analizom Marulićeve i Brodarićeve epistule upućene papi Hadrijanu VI., sljedeće poglavlje donosi uvid u književnost humanizma, od pojave humanističkih ideja u Europi do njihova dolaska na hrvatske prostore, a potom će se izdvojiti bibliografski podaci o dvojici gore spomenutih autora epistula.

2. RAZDOBLJE HUMANIZMA U KNJIŽEVNOSTI

Pojam humanizma svoje korijene ima u latinskom pridjevu *humanus*, što znači 'ljudski, čovječiji', odnosno stoji uza sve što se odnosi na čovjeka ili je svojstveno ljudskoj vrsti (Marević, 2000: 1345). Stoga se humanizam može definirati kao *sustav intelektualnih i moralnih uvjerenja koja čovjeku, ljudima i čovječanstvu pridaje najvišu vrijednost (Hrvatska enciklopedija, 2020²¹)*, što ukratko znači isticanje pojedinca, njegova interesa, područja djelovanja i traženja sreće neovisno o drugim pojedincima. Upravo takav čovjek postaje središtem nove književnosti, umjetnosti, pa i ostalih znanstvenih područja čiji razvoj ima za cilj ostvarenje sreće i blagostanja pojedinca. Naime, tadašnja srednjovjekovna vjerovanja da je Bog središte svega što postoji nisu više mogla zadovoljiti potrebe građanskoga sloja koji je krajem trinaestoga i početkom četrnaestoga stoljeća postajao sve jačim. U takvim se okolnostima rađa humanistički pokret – pokret onih koji su nove svjetovne znanstvene discipline, koje karakterizira optimizam, snažna potreba za novim spoznajama i želja za razvojem svega vezanoga uz čovjekovu psihu, pa i filozofska promišljanja, htjeli nazvati *humanima, ljudskima*, za razliku od teizma čije je centralno mjesto zauzimao Bog (Hrvatska enciklopedija, 1999-2009, sv. 4: 10). Navedeno objašnjenje novorazvijenog pristupa umjetnosti i znanosti savršeno se uklapa u šire značenje spomenutog pojma *humanus* – osim *ljudski*, ovaj se pridjev na hrvatski prevodi i kao *obrazovan, uglađen, profinjen* (Marević, 2000: 1346), što se, dakako, odnosi na pojedinca koji je, oslobodivši se od vjerskih dogmi, zašao u svijet svestranih istraživačkih pobuda i koji se, slobodnoga duha i neometanih promišljanja, prepustio znanosti i umijeću kao *homo universalis*, odnosno *svestrani čovjek*, onaj koji može istovremeno djelovati na različitim poljima znanosti i pritom razvijati svoj slobodni duh, preispitivati vlastita uvjerenja i stjecati nova znanja i vještine (*Proleksis enciklopedija, 2012²²*).

Kako je već rečeno, humanizam se javlja krajem trinaestoga stoljeća najprije u talijanskim gradovima, a kasnije se širi diljem Europe, a pristaše humanizma postaju jedan ugledni, elitni društveni sloj obrazovanih građana koji su imali snažne ambicije za stjecanjem znanja. Pokazivali su zanimanje ne samo za znanost, već i za obnavljanje duha antike i latinskoga jezika u

²¹ Prema: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=26662> (pristupljeno 20. srpnja 2020).

²² Prema: <https://proleksis.lzmk.hr/27338/> (pristupljeno 20. srpnja 2020).

književnosti, kao i za retoriku, geografiju, historiografiju i kozmologiju općenito. Obrazovni sustav razdoblja humanizma temeljio se na humanističkim disciplinama, tzv. *studia humanitatis* među koje su se ubrajale gramatika, retorika, povijest, pjesništvo i moderna filozofija, a u književnosti se sve više pokazivalo zanimanje za latinski, odnosno grčki jezik, odnosno prilagodbu tekstova vlastitom vremenu i kontekstu nastajanja (*Leksikon Marina Držića*, 2020²³). Stoga ne čudi da humanisti kao intelektualci modernog doba djeluju kao dvorski ljudi, tajnici i povjerenici dužnosnika na najvećim državnim rangovima, kroničari mjesnih događaja, ili pak kao vjerni povjesničari koji marljivo prikupljaju, kritički obrađuju i međusobno uspoređuju antičke spise stvarajući na njima temelje suvremene povijesne znanosti (*Hrvatska enciklopedija*, 1999–2009: 10–11). Tim se humanistima pridružuju dvojica književnika hrvatskih korijena, Marko Marulić i Stjepan Brodarić, koji su se, između ostalog, istaknuli u žanru poslanice.

Začetnikom književnosti humanizma smatra se talijanski pjesnik Francesco Petrarca koji je u antičkim prethodnicima Ciceronu i Seneki, ali i u predstavnicima patristike, našao svoje uzore, filološki proučavajući njihove tekstove u samostanskim knjižnicama, ali i prožeo antičke književne modele i srednjovjekovnu kršćansku filozofiju, stvorivši time preduvjete za razvoj renesanse na tom području (*Hrvatska enciklopedija*, 2020²⁴). U hrvatskim se područjima humanistička nastojanja javljaju nešto kasnije, tek potkraj 14., odnosno početkom 15. stoljeća, dakle, u vrijeme kad je u talijanskim zemljama humanizam već proživljavao procvat (Kolumbić, 1980: 40). Ipak, od humanističkih ideja koje su dolazile iz susjedne Italije nije se moglo pobjeći. Tako se, prema izvorima, prvi pravi koraci k humanističkoj djelatnosti pojavljuju u dalmatinskim gradovima, i to upravo u Zadru: ondje je sudac Juraj Benja, uz pomoć poznanika i prijatelja iz Ancone, počeo skupljati antičke natpise po našoj obali, prepisivao tekstove, Ptolemejeve table i Petrarcine spise te na kraju prikupio vrijednu zbirku antičkih natpisa i tekstova koji su kasnije ušli u zbornik latinskih natpisa *Corpus inscriptionum Latinarum* Berlinske akademije (Novak, 1997: 62). No, na razvoj humanističkog djelovanja uvelike je utjecalo tadašnje stanje na hrvatskim područjima: hrvatski je teritorij raštrkan na više dijelova: dalmatinski su gradovi, osim slobodnog Dubrovnika, pod vlašću Mlečana, sjevernom Hrvatskom vladaju ljudi koji se uglavnom zovu ugarsko-hrvatskim, odnosno hrvatsko-ugarskim, a nakon Mohačke bitke bit će podijeljena između Beča i Budima. Istra je također podijeljena između Mlečana i Habsburgovaca, a čitavo razdoblje prožeto

²³ Prema: <https://leksikon.muzej-marindržic.eu/humanizam/> (pristupljeno 20. srpnja 2020).

²⁴ Prema: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=47915> (pristupljeno 20. srpnja 2020).

konstantnim napadima Turaka (Franičević, 1986: 41). U takvom se stanju rađa humanizam u našim krajevima, prožet željama za novim znanjima, usvajanjem onih drevnih i traženjem uzora u antičkom životu (Kolumbić, 1980: 45).

2.1. Žanrovi humanističke književnosti na hrvatskom tlu

Budući da se u prvome planu nalazio čovjek, humanisti na tadašnjim hrvatskim prostorima tražili su načine na koje se iskazati i individualizirati u društvu, a kako se duh antike ponovo uzdigao u društvu, težili su na što više načina prikazati sebe u tom svjetlu. Stoga brojni pisci prevode vlastita imena na latinski; tako, primjerice, pjesnik Ivan Česmički uzima ime rimskog boga – *Ianus*, a prezime *Pannonius* prema regiji iz koje je potekao, ili pak latiniziraju prezimena poput Trogirana Trankvila Andreisa koji prezime pretvara u *Andronicus*, čime se pokušava istaknuti vlastita individualnost, a k tome i upućenost u drevni rimski svijet iz kojega su, prema tadašnjim teorijama, potekli svi Južni Slaveni (Kolumbić, 1980: 47). U takvim se okolnostima nazire zanimanje za slavnu prošlost hrvatskog naroda koje sa sobom povlači pisanje povijesno-geografskih djela u kojima se hrvatska područja oslikavaju kao ogledala rimskoga svijeta. Jedan od gradova pri čijem je opisu porijekla, smještaja i običaja povučena paralela s nekadašnjim Rimskim Carstvom bio je Šibenik – u djelu *De situ Illyriae et civitate Sibenici* Šibenčanin Juraj Šižgorić nastoji proslaviti svoj rodni grad idejom kako su njegovi stanovnici potomci starih Rimljana. Jednaku povijesnu notu daje Vinko Pribojević svome Hvaru, u govoru pod naslovom *De origine successibusque Sclavorum*, održanom u Hvaru 1525., tražeći u tamošnjim stanovnicima njihovo drevno porijeklo (Kolumbić, 1980: 51). Opća latinizacija promiče razvoj prevoditeljstva, sukladno tome obrazovani intelektualci sudjeluju i u prevoditeljskim nastojanjima: Plotina, Plutarha i Homera poznavatelj grčkoga jezika *Ianus Pannonius* prevodi na latinski, a Juraj Šižgorić, zadivljen vrijednostima narodne baštine, zajedno s prijateljem Ivanom Naplavčićem upušta se u prijevod, također na latinski hrvatskih narodnih poslovice nazvanih *Dicteria* (Kolumbić, 1980: 47).

Rimsko pjesništvo također proživljava procvat u umovima hrvatskih latinista i prvenstveno u tom žanru oni dokazuju koliko su se *uspjeli dovinuti umijeću klasičnih stihotvoraca* (Kolumbić,

1980: 54). Osim heksametra, kojim su pisali još anonimni srednjovjekovni hrvatski latinisti, u humanističkom razdoblju često se piše elegijskim distihom, sukladno tome ističe se žanr elegije. Utemeljena na suvremenim događajima i obogaćena vlastitim doživljajima nastaje najpoznatija Šižgoričeva elegija *De Sibenicensis agri vastatione*, koja je, uz brojne druge elegije, ali i lirske uratke pisane senarima, falečkim jedanaestercima i sapfičkim strofama, objavljena u zbirci *Elegiarum et carminum libri tres* (Vratović, 1969: 118). Po uzoru na rimske pjesnike, svoje muze kojima posvećuju brojne elegije pronalaze i Dubrovčani Karlo Pucić i Ilija Crijević, iza kojih ostaju zbirke *Elegiarum libellus de laudibus Gnesae puellae* (*Hrvatska enciklopedija*, 2020²⁵) od jednoga, odnosno *Ad Flaviam* (*Hrvatska enciklopedija*, 2020²⁶) od drugog stihotvorca. Osim što je stvarao elegije, Ilija Crijević pridružuje se Šižgoriću i Pribojeviću u zanimanju za proučavanje povijesne ostavštine antičkog Rima i širenju humanističkog duha. Okupljajući se s brojnim poznatim ličnostima i humanistima toga doba u rimskoj Akademiji Pomponija Leta, i Crijević je *primio virus klasicizma uz pomoć kojega je povjerovao da su njegovi dubrovački sugrađani, kao i on sâm, reinkarnacija starih Grka i Rimljana te da je njegov rodni grad novi Epidaur* (Novak, 1997: 88). Obradivanje tematike tadašnjeg života te mogućnost hvaljenja ili pak izražavanje kritičkoga duha koji su usvojili latinisti preuzimaju epigrami – u tom se žanru posebno istaknuo *Ianus Pannonius* koji je, po uzoru na rimskog satiričara Marcijala, vješto izrugivao ljudski mediokritet (Kolumbić, 1980, 56), pritom se ističući kao *jedna od najranijih hrvatskih pjesničkih individualnosti* (Kolumbić, 1980, 80).

Što su se hrvatski latinisti više upuštali u opise karakternih crta pojedinih ličnosti, ističući njihove mane, odnosno vrline, to se sve više u književnom stvaralaštvu javljala inspiracija za karakterizaciju ljudi. Tako se, nakon epigrama u kojima su se već nazirale skice tadašnjeg čovjeka nastalih prema autorskim doživljajima svojih suvremenika, javlja ideja da se karakterizacija najbolje može ostvariti u biografiji. Prvi hrvatski humanist koji je detaljnije razradio opis ličnosti bio je Ludovik Crijević Tuberon: u djelu *Commentarii de temporibus suis* opisuje papu Aleksandra VI i njegova sina Cezara Borgiju. Ogled modernog životopisa dolazi iz pera Franje Božićevića Natalisa, i to u obliku portreta prijatelja i suradnika Marka Marulića (Kolumbić, 1980: 53). Upravo se spomenuti Marko Marulić, kao i njegov suvremenik, Stjepan Brodarić, pojavom epistolografije

²⁵ Prema: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=51008> (pristupljeno 24. srpnja 2020).

²⁶ Prema: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=12724> (pristupljeno 24. srpnja 2020).

istaknuo u usavršavanju humanističkog pisma kao svojevrsnog oblika antičke poslanice, ali dodavši mu nezaobilaznu notu društvenog stanja svoga vremena (Kolumbić, 1980: 49).

Hrvatski autori humanističkih poslanica priklonili su se utjecajima talijanskih humanista i, potaknuti osmanlijskim razaranjima tadašnjih hrvatskih područja, počeli stvarati epistolarni žanr. On je imao svoje početke u javnim govorima upućenima u ime hrvatskih vladara i crkvenih dostojanstvenika, a tek je kasnije zasjao u obliku otvorenih poslanica (Marijanović, 2003: 85). Među poslanice hrvatske humanističke književnosti ubrajali su se samostalni tekstovi pisani u stihu ili u prozi upućeni konkretnom adresatu, poput onih Nalješkovićevih, Lucićevih, Pelegrinovićevih i Hektorovićevih, ali i tekstovi koji tematiziraju tadašnju društvenu realnost, namijenjeni široj javnosti (Fališevac, 2013: 45–46). Dok su stihovane poslanice humanističkog razdoblja pretežno strukturirane kao posvete, prozna pisma progovaraju o autorovim stavovima o književnoj tradiciji, jeziku, društveno-povijesnim okolnostima itd. (Fališevac, 2013: 55). Hrvatski latinist Marko Marulić, po uzoru na suvremenike s Apeninskog poluotoka, pomogao je osnažiti žanr poslanice u obliku rasprave, uzdignuvši je od statusa privatnog pisma do književnog djela svjetskih razmjera (Špikić, 2009: 78). Diplomata Stjepan Brodarić, pak, u svojem jedinom sačuvanom djelu, iza sebe ostavlja govor bogat autobiografskim elementima i opisima trenutačnog stanja na hrvatskim prostorima. Obojica se, u svojim poslanicama, priklanjaju tematici koja je, u doba njihova književnog djelovanja, prevladavala u dotičnom žanru (Jozić, 1994: 276) – tzv. *contra Turcas*-tematika (Marijanović, 2003: 86). Tom su temom obavijena pisma koja spomenuti pisci upućuju papi Hadrijanu VI. iznoseći u njima zajedničku molbu za pomoć pri ujedinjenju kršćanskih naroda u dugogodišnjoj borbi protiv Osmanlija. Dva dotična humanistička pisma postaju relevantnim svjedočanstvima o potencijalnom spasu kršćanskog svijeta pred surovim neprijateljem.

3. MARKO MARULIĆ

Život Splitsanina Marka Marulića i njegovo književno ostvarenje, kao i značaj koji to ime zauzima u hrvatskoj književnosti, usko su vezani uz pojavu humanizma na našim prostorima, a posebno uz splitski humanistički krug kojemu je ovaj autor pripadao. Splitski je humanistički krug zaživio u 15. stoljeću, u gradu koji se podigao iz ruševina drevne Salone, središta nekadašnje

rimske provincije Dalmacije (Lučin, 2008: 14). U gradu koji je, dakle, po svojim korijenima, antički urbanistički spomenik, počeo je djelovati krug učenih ljudi: plemića, svećenika, umjetnika i intelektualaca koji su štovali uspomenu na antiku i njegovali svoju ljubav prema umjetnosti po uzoru na antičko doba. Među imenima koja su pripadala toj skupini humanista spominju se pripadnici plemićkih obitelji: Dmine i Jerolim Papalić, Frane Božićević Natalis, Toma Niger, Nikola i Antun Alberti i dr. (Lučin, 2008: 15–16), a središnjom osobom toga kruga ubrzo postaje Marko Marulić, hrvatski književnik, didaktičar i kršćanski humanist.

Slika 1. *Marko Marulić*²⁷

3.1. Životni put Marka Marulića

U vrijeme kada je Split bio pod vlašću Metačke Republike, u plemićkoj obitelji Pečenić (*Marulianum*, 2011²⁸) dana 18. kolovoza 1450. godine rođen je dječak po imenu Marko. Otac Nikola, kao pripadnik ugledne obitelji Pečenić, u rodnome Splitu obavljao je različite komunalne službe (Šimundža, 2017: 11), a kako je u petnaestom stoljeću bio poznat običaj latiniziranja

²⁷ Prema: <https://proleksis.lzmk.hr/slike1/m0096.JPG> (pristupljeno 28. travnja 2020).

²⁸ Prema: http://www.knjizevni-krug.hr/marulianum/mm_index.asp (pristupljeno 4. siječnja 2021)

prezimana, spomenuta se obitelj, osim već navedenim, potpisivala i prezimenom *De Marulis*, odnosno *Marulić* (Lučin, 2008: 23). Takav način preoblikovanja početnog narodnog prezimena za svoju je svrhu imao traženje korijena toga prezimena u onima koje su potjecale od starih rimskih obitelji. Nadalje, Marulićeva majka Dobrica također je plemenite krvi: potječe iz bogate splitske obitelji Alberti (Obirčić) (Šimundža, 2017: 11).

U rodnoj je kući Marulić, kako piše Kečkemet, proveo veći dio života (Kečkemet, 2010: 29–30). Marulićev otac Nikola Pečenić bio je cijenjeni pravnik, a obavljao je dužnosti gradskog suca, odvjetnika, prokuratora (Kečkemet, 2010: 36). Budući da mu je otac bio angažirani humanist i nedvojbeno učen čovjek, u očinskom se domu mladi Marko imao od koga naučiti sve o humanističkoj misli i poetici svoga doba (Šimundža, 2017: 12), kao i steći sklonost umjetnosti i osjećaju za domoljublje jer se u njegovome domu redovito okupljalo društvo hrvatskih umjetnika i učenjaka (Kečkemet, 2010: 36). Marko Marulić pohađao je komunalnu splitsku školu koju je vodio talijanski pjesnik i pedagog Tideo Acciarini (Lučin, 2008: 23), a u kojoj se poučavala uglavnom aritmetika i gramatika (Kečkemet, 2010: 43). O daljnjem školovanju ovog humanista malo je pouzdanih podataka: ipak, smatra se kako je rano počeo iskazivati zanimanje za književnost te svjesno razvijati pjesnički talent kojega mu nije nedostajalo. Stoga se još u adolescentskoj dobi okušao u rimskoj metrici i latinskoj prozodiji; ispjevao je tako *Epitaphum Georgii et Perinae* te napisao kratku pohvalnicu Jurju Šižgoriću naslovljenu *Marcus Marulus adulescens ad Georgium Sisgoreum poetam* (Šimundža, 2017: 12).

Marulić školovanje nastavlja u Padovi, što iznosi Kečkemet spominjući Marulićev potencijalni odlazak u padovansku gimnaziju ili pak onamo na sveučilište (Kečkemet, 2010: 43). Neovisno o tome je li studirao u Padovi ili nije, Marulić je zasigurno bio pravnik, a o njegovoj upućenosti u pravničku struku svjedoči njegova vlastita oporuka, kao i određeni pravnički spisi vezani uz obiteljske posjede (Kečkemet, 2010: 46). Pouzdani podaci o tome je li se Marulić službeno bavio odvjetništvom ne postoje (Kečkemet, 2010: 93), ipak, poznato je da je u rodnom gradu obavljao dužnosti izvršitelja oporuka, svjedoka pri sklapanju ugovora i počasnog suca. Uz to se, dakako, brinuo za obiteljsko imanje, a ostatak je slobodnoga vremena posvećivao književnom radu (Šimundža, 2017: 17).

U Splitu je Marulić vodio bogati društveni život: u njegovoj kući, kući njegovih prijatelja, a kasnije i po drugim mjestima u gradu poput konoba ili vrtova, nalazio se s prijateljima, okupljao književna društva koja su, uz pjesmu, birana jela i dobru kapljicu uživala u čitanju pjesama, muziciranju, natjecanjima u govorništvu i raspravama o aktualnim zbivanjima u tadašnjem društvu (Kečkemet, 2010: 97). Vezano uz Marulićevo intenzivno bavljenje književnošću, njegov prijatelj Božićević posebno ističe Marulićev boravak u Nečujmu na Šolti kamo se povukao u meditativni mir i rekreativnu samoću kad je već bio zašao u šezdesete te činjenicu da je ondje nastalo njegovo najveće djelo – ep *Davidias* (Božićević, 2007: 35).

Na koncu 1523. godine Marulića je napala opaka bolest te je na početku 1524. gore spomenutu oporuku predao u ruke bilježniku (Kečkemet, 2010: 151). Oprostio se od života u vlastitome domu 5. siječnja 1524. u 74. godini (Šimundža, 2017: 18), *ne mučno ili shrvan dugotrajnom bolešću, nego hvaleći Gospodina, svojega stvoritelja; kao čovjek neporočna života, zločinom neokaljan* (Božićević, 2007: 43).

Slika 2. Nadgrobna ploča Marka Marulića²⁹

Pokopan je s najvećim počastima u crkvi sv. Frane izvan zidina, u grobnici svojih pradjedova, na mjestu koje si je u oporuci sâm odredio (Lučin, 2008: 42). Vjerni Marulićev prijatelj, Frane Božićević Natalis, osim njegova životopisa, sastavio je i posmrtni pohvalni epitaf u Marulićevu čast, a on je kasnije isklesan na nadgrobnoj ploči ovog svestranog pisca (Kečkemet, 2010: 153).

²⁹ Prema: http://virtualna.nsk.hr/marulic/wp-content/uploads/sites/10/1524/01/Sl.-8b_Nadgrobna-ploca-MM.jpg (pristupljeno 28. travnja 2020).

3.2. Marulićev opus

Marulićeva književna ostavština obuhvaća veliku većinu djela na latinskom, ali i nekoliko značajnih književnih radova na rodnome jeziku, dok je na talijanskom napisao samo tri pisma i dva soneta (*Hrvaska enciklopedija*, 2020³⁰). Budući da je stvarao na razmeđu srednjega i novoga vijeka, u njegovim se djelima tematika potekla od antičkih autora i kršćanska moralna svijest međusobno isprepliću s drevnom hrvatskom tradicijom te aktivnim idejama europskog humanizma. Stoga ne čudi da se u njegovu opusu nalazi čitavi spektar žanrova, od mladenačkih stihova na latinskom, preko kršćanskih epova prožetih moralom, pa sve do dijaloških i dramskih tekstova (Šimundža, 2017: 97). S jedne je strane Marulić bio uporni sljedbenik antičke tradicije umjetničkog stvaranja, a s druge praktični štovatelj hrvatske renesansne tradicije, slijedeći kao uzore kako latinske poete, tako i svoje hrvatske prethodnike, glagoljaše i latinaše koji su prije njegova vremena, ali i u njegovo doba djelovali u Splitu i okolici (Šimundža, 2017: 98–99).

Marulićev se opus, prema jeziku, može podijeliti na djela na latinskom i ona na hrvatskom, iako se u oba njegova izričaja mogu uočiti sadržajne sličnosti i miješanje dviju spomenutih tradicija. Također, i u jednoj i u drugoj jezičnoj ekspresiji ovog autora potkradaju se određene manjkavosti i propusti, no to ne umanjuje sustavnost i čvrstoću njegovih prozih izraza, kao ni skladnost ritmičke dikcije i zvučne rime u stihovima (Šimundža, 2017: 101–103). Glavni književni uzori bili su mu *Biblija* kao temelj kršćanskog moralnog nauka, ali i brojni pisci antičkog i patrističkog razdoblja (Šimundža, 2017: 99).

3.2.1. Opus na latinskom jeziku

Prvi književni pothvati pisani na latinskom jeziku sežu još u Marulićevo djetinjstvo. Budući da je kao dječak predano proučavao rimsku književnost, antički metar i poeziju na latinskome jeziku (Šimundža, 2017: 99), potaknut čitanjem Ovidijevih *Metamorfoza*, mladi Marulić piše svoje prve elegijske distihe mitske tematike, a njegovi prvi datirani stihovi

³⁰ Prema: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=39221> (pristupljeno 4. svibnja 2020).

obuhvaćaju pjesmu *Epitaphium Georgii et Perinae* te pohvalu šibenskom pjesniku Jurju Šižgoriću, napisane u kratkom razdoblju od 1494. do 1466. godine (*Marulianum*, 2011³¹). Netom prije kraja stoljeća nastala je filozofsko-moralistička zbirka anegdota i priča iz života mnogobrojnih svetaca naslovljena *De institutione bene vivendi per exempla sanctorum* (*Marulianum*, 2011³²), ili, na hrvatskom – *Institucija*. To je djelo posvećeno splitskom kanoniku Jerolimu Cipiku, a prvo izdanje doživjelo je 1506. u Veneciji. U hagiografiji *Vita divi Hieronymi*, Marulić iznosi argumente protiv italskog (talijanskog) porijekla sv. Jeronima tvrdeći kako svetac ima hrvatske korijene, kao i pjesmu u njegovu hvalu: *De laudibus divi Hieronymi carmen*. U pismu koje piše Jacopu Grasolariju, Marulić sâm spominje spis *De imitatione Christi* koji bi, prema vlastitim riječima, mogao završiti za otprilike godinu dana, no detaljnijih podataka o tome djelu nema – pretpostavlja se da je izgubljeno. Datirana prema posveti prijatelju Tomi Nigeru, godine 1510. u Veneciji svjetlo dana ugledala je zbirka priča po uzoru na one iz Kristova života – *Quinquaginta parabola*, a ubrzo zatim i prijevod *Ljetopisa popa Dukljanina* na latinski pod naslovom *Regnum Dalmatiae atque Croatiae gesta*. Spomenuti prijevod posvećuje Dmini Papaliću (*Marulianum*, 2011³³). *In epigrammata priscorum commentarius* spis je u kojem najviše dolazi do izražaja Marulićeva vrijednost kao humanista. Skupivši preko stotinu antičkih natpisa iz Splita i ostalih dalmatinskih gradova koji nekada, za antike, bijahu rimski, Marulić ističe veličinu drevnoga Rima, kao i porijeklo grada Splita od antičke Salone, oživljavajući tako duh antike i potičući u suvremenicima, ali i budućim čitateljima interes za proučavanje klasične književnosti (Vratović, 1969: 229).

Sedam je dugih godina, smatra se, vrijedni Marulić radio na svom najvećem epu koji naslovljava prema imenu glavnog junaka, kralja Davida – *Davidias*. U epu napisanom u četrnaest pjevanja i 6765 heksametara ovaj humanistički pisac opisao je život i djela židovskog kralja, dosljedno se držeći *Biblije* kao temeljnog izvora. Alegorijsko objašnjenje radnje ovoga epa Marulić je objasnio u proznom dodatku naslovljenom *Tropologica Davidiadis expositio* (*Hrvatska enciklopedija*, 2020³⁴). Sljedeće Marulićevo djelo na latinskom jeziku, koje predstavlja temelj njegove moralne teologije, jest *Evangelistarium*, djelo koje, zajedno s *Institucijom*, predstavlja

³¹ Prema: http://www.knjizevni-krug.hr/marulianum/mm_index.asp (pristupljeno 19. svibnja 2020).

³² Prema: http://www.knjizevni-krug.hr/marulianum/mm_index.asp (pristupljeno 1. lipnja 2020).

³³ Prema: <http://www.ffzg.unizg.hr/klafil/croala/marulus/1112mm-kronologija.html> (pristupljeno 3. lipnja 2020).

³⁴ Prema: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=39221> (pristupljeno 8. lipnja 2020).

ovog autora čitalačkoj publici kao *ugledna teološkog pisca i renomirana moralista* (Šimundža, 2017: 394). Polazeći od triju osnovnih kreposti: vjere, ufanja i ljubavi moralistički Marulić u sedam knjiga iznosi niz vrlina i mana u širokom spektru aktualnog ljudskog ponašanja (Šimundža, 2017: 301). *De humilitate et gloria Christi* te *Dialogus de Hercule a Christicolis superato* govore o Kristu kao o obećanom mesiji i njegovim štovateljima, a propovijed naslovljena *De ultimo Christi iudicio* najdotjeraniji je Marulićev tekst takve tematike (*Marulianum*, 2011³⁵). Dvije godine prije autorove smrti, godine 1422., u Rimu je tiskana *Epistola ad Adrianum VI. Pontificem Maximum*, datirana prema posveti dominikancu Dominiku Bući, a dvije godine poslije i hrvatska verzija poslanice. Također, podaci navode kako je ovaj hrvatski latinist izdahnuo pišući latinske stihove – do smrti je radio na epu *De pace Italiae carmen heroicum* od kojega je očuvan samo naslov (*Marulianum*, 2011³⁶). U poeziji Marulić većinom slijedi latinske poete s naglaskom na Horacija, kao i elegičare Ovidija i Vergilija, ponegdje i humorističnog Marcijala, ili pak satiričare nekadašnje rimske svakodnevice, Juvenala i Perzija. Što se tiče preferencije vrste stihova, u Marulićevim stihovima prevladavaju heksametri i elegijski distisi. U proznom se stvaralaštvu ovaj autor držao rimskih pisaca kao što su Valerije Maksim i Marko Tulije Ciceron, a dikcija u takvim književnim vrstama teče mu spontano, pri čemu se jezik čini jednostavnim i razumljivim čitatelju. Osim iz djela poznatih antičkih imena, ovaj je književnik crpio podatke i iz biblijskih tekstova Staroga i Novoga zavjeta, kao i od crkvenih otaca i teologa koji su stvarali prije njega (Šimundža, 2017: 99–101).

3.2.2. Istaknuta djela na hrvatskom jeziku

Kako je spomenuto na početku poglavlja, osim na latinskom, Marulić je iza sebe ostavio šarolik opus i na materinskom jeziku, njegujući time hrvatsku kulturnu, povijesnu i literarnu tradiciju; štoviše, on je, prema riječima Šimundže, prvo hrvatsko ime među latinskim humanistima koji je, osim na latinskom, stvarao i na hrvatskom jeziku i na taj način povezo hrvatsku književnost rane renesanse s njezinim antičkim korijenima (Šimundža, 2017: 98). U tekstovima

³⁵ Prema: <http://www.ffzg.unizg.hr/klafil/croala/marulus/1112mm-kronologija.html> (pristupljeno 10. lipnja 2020).

³⁶ Prema: <http://www.ffzg.unizg.hr/klafil/croala/marulus/1112mm-kronologija.html> (pristupljeno 10. lipnja 2020).

pisanima hrvatskom riječju Marulić se služi splitskom čakavštinom petnaestoga stoljeća, po potrebi obogaćujući je posuđenicama iz drugih tadašnjih narječja, kao i leksičkim doprinosima iz drugih jezika, posebice talijanskoga (Šimundža, 2017: 102). Osim toga, njegov jezik krasi i brojne domaće riječi koje su do tada od Splitskana bile zaboravljene (Kečkemet, 2010: 143). Unatoč činjenici da hrvatski jezik u njegovo vrijeme nije bio dovoljno oblikovan na književnoj razini, Marulić je, s jedne strane slijedeći domaće prethodnike poput glagoljaša i začinjavaca, a s druge nadograđujući stare žanrovske vrste nastale iz njihova pera, *uspješno razvijao novu književnost, uzdižući je na razinu raznolikih žanrova i visokih standarda* (Šimundža, 2017: 102). U hrvatskim djelima, osim moralista i didaktičara, iz Marulića izvire i običan čovjek blizak svojim sunarodnjacima i njihovu govoru, prvenstveno ciljajući na tadašnju čitalačku publiku koja nije poznavala nijedan drugi jezik osim materinskoga (Kečkemet, 2010: 142). Iz zamisli o takvom pristupu budućim čitateljima svojih literarnih radova najprije nastaje njegova *Judita*. Pisana u šest pjevanja tipičnim narodnim stihom, tzv. *dvostruko rimovanim dvanaestercem*, kršćansko-vergilijanski ep *Judita* slijedi priču o istoimenoj biblijskoj junakinji koja spašava rodni grad Betuliju od nasilnih Asiraca, a pritom obiluje živim opisima prirode i alegorijskim aluzijama na tursku opasnost koja sa svih strana prijeti njegovoj vlastitoj zemlji. Pričajući priču o udovici Juditi, ovaj svestrani pisac pokušava upozoriti svoje sugrađane i sunarodnjake na Turke koji opako prijete Splitu, ali i kršćanstvu općenito, dajući im tako do znanja da se samo složnom vjerom i uz Božju pomoć mogu svi skupa spasiti (Kečkemet, 2010: 143).

Drugi, po opsegu manji, ep biblijske tematike naslovljen *Suzana* u 780 stihova donosi priču o Židovki optuženoj za preljub, preuzetu iz starozavjetne *Knjige proroka Daniela*, ali i pouku koja je slična onoj iz *Judite*: samo ljubavlju prema Bogu i vjerom čovjek može pronaći spas (Jurišić, 2002: 391). Osim pjesama o turskom razaranju hrvatskoga tla – *Molitva suprotiva Turkom* i *Tužen'je grada Hjerzolima* – od hrvatskih djela Maruliću se pripisuje drama *Prikazan'je historije svetoga Panucija*, nastala prema predlošku talijanskog autora Fea Belcarija, a od proze prijevod djela *De imitatione Christi* Tome Kempenca pod naslovom *Od naslidovan'ja Isukarstova*. Njegove prevodilačke sposobnosti s talijanskoga jezika posebno su izašle na vidjelo u prijevodima Dantea na latinski i Petrarce na hrvatski i latinski jezik (*Hrvatska enciklopedija*, 2020³⁷).

³⁷ Prema: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=39221> (pristupljeno 20. lipnja 2020).

4. STJEPAN BROADARIĆ – BIOGRAFSKI PODACI I KNJIŽEVNA OSTAVŠTINA

Stjepan Brodarić bio je hrvatski povjesničar i diplomat o čijem su životnom putu i radu sačuvani malobrojni podaci. O osnovnom Brodarićevom obrazovanju, kao i o mjestu daljnjeg obrazovanja postoji tek nekoliko natuknica čija je relevantnost do danas upitna. Najviše je podataka o njegovim diplomatskim pothvatima prikupljeno za vrijeme trajanja stogodišnjeg rata Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva protiv Osmanlija, preciznije za Mohačke bitke 1526. godine u kojoj je i sâm sudjelovao i koju je opisao u djelu *De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohacz* (*Hrvatska enciklopedija*, 2020³⁸).

Kao što je napomenuto, o životu Stjepana Brodarića nema puno podataka, nije sigurna čak ni godina njegova rođenja. Prema nekim navodima rođen je oko 1480. godine u nepoznatom mjestu požeške ili virovitičke županije (Kukuljević, 1886: 20), možda u mjestu Herešinu kraj Koprivnice (*Hrvatska enciklopedija*, 2020³⁹). Prema pretpostavkama osnovno je školovanje završio u Pečuhu, a kasnije ga je pečuški biskup Sigmund Ernest Čakovečki poslao na studij u Padovu (Kukuljević, 1886: 20). Nije sasvim siguran podatak je li u Italiji završio pravni ili bogoslovni fakultet, ali se 1505. godine spominje kao doktor kanonskog prava, a poznato je i da na dvor kralja Ludovika II. dolazi s doktoratom (Kukuljević, 1886: 20). Vrativši se u rodni kraj Brodarić postaje tajnikom novog pečuskog biskupa i kraljevog kancelara Györgyja Szatmára. Kao tajnik dvorskog kancelara kraljeva Vladislava II., a potom i Ludovika II. Jagelovića putovao je Brodarić po službenoj dužnosti u Mletke. Na spomenutom dvoru ostao je do 1518. godine kada je, uz pomoć gore spomenutog Jurja Szatmára, imenovan pečuškim kanonikom, potom i predstojnikom pečuske crkve, a 1521. postaje i kraljevim tajnikom (Kukuljević, 1886: 21). Posljednje spomenute godine Brodarić biva po dužnosti poslan u Poljsku s namjerom da od kralja Žigmunda I. izmoli vojnu pomoć za borbu protiv najezde Turaka u Biogradu. Godinu dana poslije nalazimo Brodarića u Rimu kod pape Hadrijana VI., a nakon toga i kod pape Klementa VII., gdje je došao izmoliti novčanu i vojnu potporu pred daljnjim turskim osvajanjima hrvatskih područja (Kukuljević, 1886: 22). Godine 1525. ovaj putujući diplomat na zahtjev cara Karla V. dolazi u Beč

³⁸ Prema: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=9633> (pristupljeno 3. srpnja 2020).

³⁹ Prema: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=9633> (pristupljeno 3. srpnja 2020).

kako bi pregovarao s kardinalom Campeggijom o tome kako zaustaviti tursku opasnost koja prijete područjima Hrvatske i Ugarske (*Hrvatski biografski leksikon*, 1989⁴⁰). Dana 11. ožujka 1525., na preporuku već spomenutog pape Klementa VII., kralj Ludovik II. imenovao je Brodarića državnim kancelarom i srijemskim biskupom (*Hrvatski biografski leksikon*, 1989⁴¹), međutim tadašnji nadbiskup ostrogonski, koji je ranije obnašao funkciju kraljevog kancelara, od početnih zagovora pape Klementa nije bio pobornik ideje postavljanja Brodarića za kancelara pa je najvažnije poslove za kralja i dalje obavljao sâm (Kukuljević, 1886: 25).

Ključna godina koja je potaknula i obilježila Brodarićev književni rad bila je 1526. kad se na Mohačkom polju odigrala bitka između tadašnjeg Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva i Osmanskog Carstva. Brodarić se, zajedno s bratom Matijom, pod banom Franjom Batthyányjem borio na desnom krilu vojske. Obojica braće, zahvaljujući krakovskom biskupu i poljskom podkancelaru, Petru Tomiczkom, izvukli su živu glavu iz zlosretnog pokolja u kojem je smrtno stradao i kralj Ludovik II. (Kukuljević, 1886: 28). Osim što je spomenuta bitka bila inspiracija za njegovo opsežno povijesno djelo, ona je potaknula ovog povjesničara na odluku o tome uz kojeg od dvojice pretendenta za krunu sv. Stjepana pristati – uz rođaka stradalog Ludovika II., Ferdinanda I. iz dinastije Habsburgovaca, što bi se moglo pretpostaviti zbog njegova prijateljstva s kraljicom Marijom, Ludovikovom udovicom, ili pak uz erdeljskog kneza Ivana Zapolju. Iako je najprije bio privržen kraljici Mariji, ostao je uz Ferdinanda nadajući se službi u Rimu (Gözszy, 2010: 39), Brodarić se na kraju, potaknut boravkom u Krakovu s prijateljem Petrom Tomiczkom, priključio stranci Ivana Zapolje te u njegovoj službi 1527. godine, zajedno s prijateljem Franjom Frankapanom Cetinskim, otputovao u Poljsku moleći pomoć u daljnjoj borbi protiv turskog prodora. Dvije godine poslije sudjeluje i na Zapoljinu saboru u Budimu odakle piše pisma poljskom kancelaru Krsti Sidloviczkom te Petru Tomiczkom – ta su pisma, kao i ostala koja je pisao vladarima i papama za vrijeme službe, malobrojni ostaci Brodarićeva stvaralaštva (Kukuljević, 1886: 30). Nadalje, iz njegove prepiske s dugogodišnjim prijateljem Nikolom Olahom, tadašnjim savjetnikom kraljice Marije u Belgiji, može se zaključiti kako je Brodariću bilo stalo do pomirenja između Zapolje, u čijoj je službi bio, i njegova protukandidata Ferdinanda (*Hrvatski biografski leksikon*, 1989⁴²). Slijede pregovori u Beču o mogućnosti sklapanja mira,

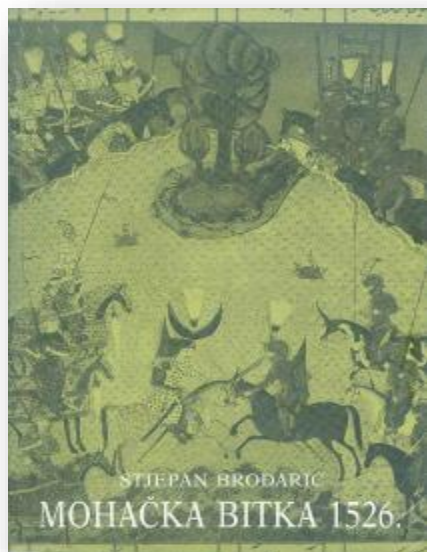
⁴⁰ Prema: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2886> (pristupljeno 3. srpnja 2020).

⁴¹ Prema: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2886> (pristupljeno 3. srpnja 2020).

⁴² Prema: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2886> (pristupljeno 3. srpnja 2020).

putovanje u Napulj Karlu V., misija u Rimu, kao i imenovanje za vackog biskupa. Primirje koje je Brodarić dugo priželjkivao, i napokon imao priliku biti prisutan pri njegovu potpisivanju, dogodilo se 24. veljače 1538. u Velikom Varadinu: dogovoreno je da će Ferdinandu pripasti Hrvatska i Slavonija, dok je Zapolja zadržao posjede u Erdelju i Ugarskoj, uz uvjet da, ako Zapolja bude imao sina, uzme Ferdinandovu kćer za ženu (Kukuljević, 1886: 38).

Čak i posljednje dane živote Brodarić provodi kao Zapoljin poslanik. Zajedno s imenjakom Stjepanom Verböczyjem godine 1539. ponovo odlazi u Poljsku kako bi za Zapolju od poljskoga kralja Žigmunda isprosio njegovu kćer Izabelu, u čemu i uspijeva, a potom predvodi i pratnju *koja Izabelu dovodi u Budim na vjenčanje i krunidbu* (Hrvatski biografski leksikon, 1989⁴³). U srpnju iste godine pisao je Brodarić pismo kardinalu Sadoletu, a tri mjeseca poslije i u Beč pismo starom prijatelju Olahu, navijestivši mu kako ga kani posjetiti u njegovu domu u Vacu kad se ovaj vrati

iz Beča. Nažalost, obećani posjet nije se dogodio jer je njega posjetila bolest i, nakon kratkog bolovanja, Brodarić umire u Vacu dana 17. studenog 1539. godine (Kukuljević, 1886: 38).

Zahvaljujući svojim diplomatskim misijama, ali i ustrajnosti u borbi protiv tadašnjih turskih prodora, Stjepan Brodarić ostao je upamćen kao *ljubimac papa i kraljeva, kao prijatelj prvih dostojanstvenika i mogućnika na ugarskom, poljskom i papinskom dvoru* (...), rado gledan u svakom društvu (Kukuljević, 1886: 40).

Slika 3. Hrvatsko izdanje „Mohačke bitke“ iz 1990.⁴⁴

Osim već spomenute korespondencije s vladarima i papama tijekom službe, Brodarić je, kako je već spomenuto, sastavio spis naslovljen *De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohacz, in quo rex eorum Ludovicus II cum universo exercitu interiit, verissima historia Stephani Broderici Episcopi Sirmiensis*, ili kraće – *De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohacz*, preveden na

⁴³ Prema: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2886> (pristupljeno 3. srpnja 2020).

⁴⁴ Prema: <https://library.foi.hr/m3/s/20/n/3238--mx0001.jpg> (pristupljeno 3. srpnja 2020).

hrvatski jezik godine 1990. kao *Mohačka bitka 1526*. (*Hrvatski biografski leksikon*, 1989⁴⁵). Tema su tog historiografskog djela događaji koji su neposredno utjecali na dotičnu bitku, njezin tijek i opis do sitnih detalja, pri čemu se autor objektivnošću i sažetim opisima događaja iskazao i kao povjesničar, i kao humanist – pišući latinskim jezikom i privlačeći pozornost na antičku ostavštinu, ali i stavljajući u središte radnje kralja Ludovika II. kao protagonista bitke (Gözszy, 2010: 39). Poticaj na pisanje *Mohačke bitke* dao je Brodariću poljski kralj Žigmund jer je znao da se ovaj pisac i diplomat za to vrijeme nalazi u Krakovu te da su mu detalji zasigurno ostali u sjećanju (Gözszy, 2010: 40). Pišući ovo historiografsko djelo, prvotno nastalo u obliku izvješća, Brodarić je publici uspio naglasiti svoju obrazovanost i sposobnost iznošenja događaja uravnoteženo, objektivno i bez pretjerivanja, a, osim toga, predstavio se kao vrhunski poznavatelj antičke kulture. *Verissima historia*, kako se u literaturi također naziva jedino u potpunosti sačuvano Brodarićevo djelo, nastala je kao pismo pisano u trećem licu na zahtjev već spomenutog poljskoga kralja Žigmunda (Novak, 1997: 241), a može se podijeliti na dva dijela: prvi predstavlja sudionike bitke i donosi pred čitatelja činjenice o geografskom okruženju i etnološke karakteristike vojski pojedinih nacionalnosti, a drugi opisuje događaje koji su neposredno prethodili Mohačkoj bitki, kao i detaljan opis bitke same. Kako navodi Gözszy, posebnu pažnju na sebe privlači prikaz nesretne sudbine kralja Ludovika II. kojom Brodarić smjelo ukazuje na slabu poziciju kralja i njegova vojnog zapovjedništva, prikazujući ga kao plahog, nezrelog i neodlučnog mladog kralja koji se jednostavno ne može oduprijeti spletu okolnosti koje su ga snašle i zato završava tragično (Gözszy, 2010: 41–42).

Uz *Mohačku bitku* do dana današnjega sačuvan je i njegov govor *Oratio ad Adrianum VI. pontificem maximum* koji je za vrijeme poslanstva kralja Ludovika II. održao pred papom Hadrijanom VI. dana 4. rujna 1522. Govor je, također 1990., doživio prijevod na hrvatski kao *Govor pred papom Hadrijanom VI.* (*Hrvatska enciklopedija*, 2020⁴⁶).

⁴⁵ Prema: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2886> (pristupljeno 3. srpnja 2020).

⁴⁶ Prema: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=9633> (pristupljeno 3. srpnja 2020).

5. USPOREDBA MARULIĆEVA I BRODARIĆEVA PISMA PAPI HADRIJANU VI.

Nakon što se detaljnije pristupilo definiciji književne epistule i njezinim glavnim odrednicama na temelju primjera stihovanih poslanica, odnosno prozних pisama, a potom dao kratki uvid u biografske podatke Marka Marulića i Stjepana Brodarića u kontekstu hrvatskog humanističkog djelovanja, kao i u njihov književni rad, moguće se posvetiti epistulama ove dvojice autora papi Hadrijanu VI. Kako je spominjano u poglavljima ranije, epoha hrvatskog književnog humanizma imala je tzv. *nesreću* vremenskog podudaranja s počecima prodora Turaka na tadašnja razjedinjena hrvatska područja krajem 14. stoljeća, prodora koji Frangeš poetično naziva *sudbonosnim događajem već dotad burne povijesti svih južnih Slavena i balkanskih naroda* (Frangeš, 1987: 30). Najezda Turaka tako je, na neki način, presjekla razvoj novih književnih ideja, zaustavila razvoj hrvatskog građanskog društva, izazvavši rat hrvatskih zemalja s nemilosrdnim protivnikom koji nije težio pustošenju samo tih područja; najezda se proširila na šire podneblje: *od apulijskih obala u jugoistočnoj Italiji, do gradišćanskih prostora u Austriji, Mađarskoj i Slovačkoj* (Frangeš, 1987: 30). Ipak, unatoč datim okolnostima, izraz *nesreća* koji je upotrijebio Frangeš, misleći pritom na turske prodore, ne valja u potpunosti negativno shvatiti. Naime, upravo u tako burnom razdoblju hrvatske povijesti i zahvaljujući pustošenju hrvatskoga tla javila se među hrvatskim latinistima potreba da, putem svojih djela, pokušaju doprijeti do hrvatskih vladara, najvećih crkvenih dostojanstvenika i papa, rimskih careva i europskih kraljeva vapeći za prijeko potrebnom pomoći (Marijanović, 2003: 85). U takvim se okolnostima ističe epistolarni žanr postavši prvim žanrom koji je *izveo hrvatsku književnost iz srednjovjekovne anonimnosti u europsku javnost* (Marijanović, 2003: 85) i stvorio neraskidivu vezu jedne male *rasute i podijeljene Hrvatske* s ostatkom Europe (Franičević, 1986: 40). Osmanlijska osvajanja postala su tako predmetom zanimanja hrvatskih humanista. Prisjetimo se, tadašnji je hrvatski prostor bio rascjepkan na nekoliko dijelova: sjeverni dijelovi bili su pod vlašću Habsburgovaca, Dalmacija i Istra pod Venecijom, bosanski je dio već bio pao pod tursku vlast. Brojne su, dakle, prozne epistule, ali i govori, posvetne i pjesničke poslanice i elegije, memoari i razni putopisi pisani s istim ciljem, u književnosti postale ogledalom neprestanog ratovanja Osmanlija s Hrvatsko-Ugarskim Kraljevstvom. Upućivali su ih hrvatski humanisti u službi diplomacije, kao dvorski

izaslanici i govornici, crkveni dostojanstvenici europskim monasima i papama, a tematika njihovih tekstova usmjerena protiv gorkih neprijatelja, Turaka, u literaturi je popularno nazvana *antiturcica* ili *contra Turcas*-tematika (Marijanović, 2003: 86). Sukladno tome, *antiturcica* može se odrediti kao *žanr koji donosi autentično povijesno iskustvo očevidaca i žrtve te neposredni egzistencijalni strah* onih koji su pristupali toj tematici, a njihova djela *nesuspregnut su vapaj za pomoć* (Jozić, 1994: 276), koji tekstovima daju subjektivnu notu.

Humanistički pisci koji su se priklonili protuturskoj tematici spomenuti su i naznačeni u zborniku *Govori protiv Turaka* Splitskog književnog kruga, a neki od njih jesu: Ivan Vitez od Sredne, Jan Panonije, Nikola Modruški, Bartol Đurđević, Bernardin Frankopan, a posebice su se istaknuli Marko Marulić i Stjepan Brodarić (Marijanović, 2003: 86) tekstovima upućenima papi koji je na čelu Crkve bio od 1522. pa do smrti 1523., posljednjem papi netalijanskog porijekla prije Ivana Pavla II (*Hrvatska enciklopedija*, 2020⁴⁷) – Hadrijanu VI. Cilj je ovoga poglavlja detaljnije pristupiti dvama spomenutim tekstovima: Marulićevoj poslanici i Brodarićevu govoru pred papom Hadrijanom VI. i njihova usporedba na tematskoj-idejnoj i žanrovsko-strukturalnoj razini te istaknutim stilskim značajkama.

5.1. Tematsko-idejna razina Marulićeva i Brodarićeva pisma

S obzirom na gore navedenu situaciju u kontekstu njihova doba, čini se kako su i Marulić i Brodarić bili svjedoci razjedinjenosti hrvatskog naroda i njegova vapaja u bijegu pred osvajačem koji je već dospio do zidina Beča (Marijanović, 2003: 89). Iz toga, dakako, proizlazi sličnost tematike ovih dvaju pisama. Međutim, razmotrimo ponajprije točno vrijeme i detaljnije okolnosti nastanka svakoga od njih. Još je pri iznošenju biografskih podataka Marka Marulića spomenuto da je Marulićev tekst datiran prema posveti dominikancu Dominiku Bući Kotoraninu, na čiji je poticaj i napisan (Jozić, 1997: 274). Naslov je Marulićeve poslanice u cijelosti sljedeći: *Epistola domini Marci Maruli Spalatensis ad Adrianum VI. pontificem maximum de occurrentibus et exhortatio ad communem omnium Christianorum unionem et pacem* (Marulić, 2011: 246). Napisana je dana 3. travnja godine 1522., što navodi autor sâm na kraju uvodne riječi u obliku

⁴⁷ Prema: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=24028> (pristupljeno 20. siječnja 2021).

pozdrava, prije obraćanja papi kojem je pismo upućeno: *Tertio Nonas Apriles, Anno Salutis MDXXII*. (Marulić, 2011: 246).

Kako navodi Novaković u komentaru na poslanicu pod naslovom *Glava je svima nam on: Marulićeva poslanica Hadrijanu VI.*, mjesto nastanka jest Split (Novaković, 2011: 238). Poslanica je, nedugo zatim, tiskana u Rimu kod Bernardina de Vitalibus, 30. travnja iste godine (Jozić, 1997: 274). Što se tiče Brodarićeva pisma, ono je nastalo prvotno kao govor pred istim papom, održan 4. rujna 1522., dakle nekoliko mjeseci nakon tiskanja Marulićeva djela, kako stoji po završetku Brodarićeva teksta: *Dicta pridie Nonas Septembris Anno salutis MDXXII*. (Brodarić, 1990: 113).

No, toga je datuma Brodarićev govor samo pripremljen za tisak – govor je u obliku poslanice ostrogonskom nadbiskupu Györgyju (Đuri, Jurju) Szatmárijju ugledao svjetlo dana u Rimu, 23. siječnja 1523, i to zahvaljujući Brodarićevu bliskom prijatelju, barunu Lombardinu Burgiju (Marjanović, 2003: 89). U djelu *De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohacz* koje sadržava Brodarićev govor, navodi se njegov puni naslov: *Stephani Broderici iuris pontificii doctoris, praepositi Quinqueecclesiensis, secretarii et oratoris serenissimi domini Ludovici Hungariae et Bohemiae etc. regis ad sanctissimum dominum Adrianum VI. pontificem maximum oratio*. (Brodarić, 1990: 106). Samo iz citiranih naslova ovih dvaju tekstova već se uočava njihova ključna razlika s obzirom na oblik nastanka: Marulićeva je *epistula* (Marulić, 2011: 246) nastala kao pismo, dok je Brodarićev tekst nastao kao govor – *oratio* (Brodarić, 1990: 106) za vrijeme poslanstva u službi kralja Ludovika II., koji je u sklopu *Mohačke bitke* tako i naslovljen. Vezano uz to, uočljiva je razlika i u mjestu datacije pisama, gore također citirane: budući da je nastao kao pismo, Marulić odmah na početku teksta ispisuje datum (Marulić, 2011: 246), a datum održavanja Brodarićeva govora stoji na kraju, iza izraza *dicta* – što znači: *izrečeno, izgovoreno* navedenog datuma i odnosi se na imenicu *oratio* (Brodarić, 1990: 113).

Doduše, iz podataka o nastanku Marulićeva pisma rađa se jedna dvojba. Budući da je, kako je objašnjeno u prethodnim odlomcima, Brodarićevo obraćanje papi bilo u obliku govora, ako se povodimo za literaturom, nije sporna činjenica da je on upućen upravo njemu, no što se tiče Marulićeva teksta, Novaković ističe činjenicu kako se nigdje ne spominje ime pape Hadrijana, osim u naslovu: *Epistola domini Marci Maruli Spalatensis ad Adrianum VI. pontificem maximum* (Marulić, 2011: 246) te u naslovu molitve pridodane pismu: *Pro Adriano VI. pontifice maximo Marci Maruli ad Christum oratio* i njenom prvom stihu: *Pontifici da, Christe, tuo quod posco*

Adriano: (...) (Marulić, 2011: 262). Osim toga, Marulić, kako dalje navodi Novaković, ničime ne pokazuje da zna bilo kakav podatak o papi Hadrijanu VI, odnosno o njegovu dolasku na čelo Svete Stolice (Novaković, 2011: 239), a, uz to, Hadrijan se pojavljuje u Rimu tek u kolovozu 1522. Ti razlozi dovode do pretpostavke kako je epistula koja je hitno poslana u Rim, još i prije papina dolaska, zapravo prvotno upućena prethodniku pape Hadrijana VI, papi Leonu X, a nakon Leonove smrti prosljeđena njegovu nasljedniku. Toj teoriji u prilog ide minimalna preinaka uvodne molitve za papu Leona X iz Marulićeva djela *Vita divi Hyeronimi* pa je moguće da je Marulić, odustavši od tiska *Životopisa*, uz minimalne promjene u *Poslanicu* uvrstio molitvu koja je od početka trebala biti namijenjena papi Leonu X (Novaković, 2011: 239). Međutim, djelomično pobijanje te teorije leži u navodu izvučenom upravo iz završnih riječi Marulićeve poslanice, iz izdanja *Latinskih manjih djela II* iz 2011. godine, a glasi: *Decet certe res ista Pontificem optimum excelsique animi Adrianum magis (ut equidem video) aduersus infideles lupos animatum quam a me dici queat.* (Marulić, 2011: 262) Iz navoda je jasno kako je Marulić upravo u papi Hadrijanu (*Adrianum Pontificem optimum*) vidio rješenje borbe protiv nevjernih vukova (*infideles lupos*), doduše, on ne dokazuje činjenicu da je baš *njemu* pismo upućeno, pogotovo ako se uzme u obzir gore napomenut papin kasniji dolazak u Rim, ali dokazuje da je u *njegove* ruke Marulić dao sve svoje povjerenje u borbi protiv neprijatelja, možda čak i neovisno o tome tko je prvi imao priliku pročitati pismo.

Nadalje, valja obratiti pozornost na motive koji su potaknuli obojicu autora na pisanje poslanice, odnosno izlaganje govora, ali i na cilj koji su pritom htjeli postići. Što se tiče cilja pisanja, on je kod Marulića najavljen već naslovom, maloprije citiranom: on piše papi *de occurrentibus*, odnosno kako bi ga izvjestio o onome što se trenutno događa, a to događanje ujedno je i *exhortatio ad communem omnium Christianorum unionem et pacem* (Marulić, 2011: 246). Glavni je, dakle, cilj Marulićeva obraćanja papi čvrsta vjera u njegovu pomoć jer samo na taj način može doći do ujedinjenja svih kršćana te se ostvariti zajednički mir. Ipak, Marulić u posveti Dominiku Bući, prije obraćanja papi, kaže da je dvojio bi li mu ispunio želju upuštanja u pisanje tako nečega ili to odlučno odbio. Njegova se dvojba osjeća u sljedećem navodu:

(...) dubius praestarene id tibi debeam an negare. Rerum necessitas ut praestarem, scribendi difficultas ut negarem iubebat. Lacrimae multorum et miserabilis vicinorum ad nos confugientium aspectus ut scriberem compellebant, conscientia autem paruitatis meae a scribendo animum retrahebat. (Marulić, 2011: 246).

Marulić ovim riječima daje do znanja kako u početku nije bio siguran u donošenje odluke, no ubrzo iznosi svoj pristanak: stoga, može se reći da su ga i poticaj prijatelja, i date okolnosti, i, kako sâm tvrdi, *suze mnogih*, pri čemu, dakako, misli na patnju koju je u navali Turaka proživljavao njegov narod (Jozić, 1997: 276), na kraju motivirale na obraćanje papi Hadrijanu. Ako povučemo paralelu s namjerom Brodarićeva govora, uočiti ćemo da je slična ili gotovo jednaka: i njegova je želja postignuti opće primirje u kršćanskom svijetu jer jedino se tako moguće suprotstaviti onako moćnim neprijateljima kao što su Turci, koji mahnito ruše sve pred sobom (Marijanović, 2003: 89), a nju potvrđuje sljedeći ulomak u kojem Brodarić progovara u ime svoga vladara, kralja Ugarske, koji ga je i nagovorio da se obrati papi Hadrijanu u molbi za spas kršćanstva:

Tum vero (...) Caesari suo coniunctissimum sperabat facile fore ut et Caesar omnium, qui umquam fuerunt, Caesarum maximus et potentissimus et tu pontificum omnium sanctissimus et integerrimus ceteros principes, (...) auctoritate vestra ad optima quaequae et Christiane reipublicae salutaria agenda impelleretis (...) (Brodarić, 1990: 107).

Istaknuti odlomak u kojem Brodarić predaje u papine ruke spas cijele kršćanske zajednice podrobnije je obrađen kao dio žanrovsko-strukturalne analize govora u poglavlju 5.3., a ovdje je poslužio za isticanje sličnosti koje Brodarićev govor ima s Marulićevim pismom s obzirom na razloge njegova nastanka.

Marijanović u svojem komentaru na obje poslanice ističe kako se različitost između Marulićeve i Brodarićeve očituje i u njihovom utjecaju na čitateljsku, odnosno slušateljsku publiku. Naime, Marulićeva *Epistula ad Adrianum VI.* imala je svoje temelje u govorima protiv Turaka koje su držali Bernardin Zane i Toma Niger, a cjelovitost njezina značenja krije se u usporedbi s ostalim antiturskim Marulićevim radovima, *Molitvi suprotiva Turkom*, *Tuženju grada Hjerolimima i Juditi*, a Brodarićev *Oratio ad Adrianum VI.*, kako smatra Marijanović, ima širi utjecaj: *on je govorio pred auditorijem i nije odjeknuo samo u tom mediju, i to u ime svoga kralja Ludovika II., temeljem njegove volje, ali i u svoje osobno, i svoga naroda, žene, djece i ratnih zarobljenika* (Marijanović, 2003: 89). Iz ove tvrdnje proizlazi mišljenje da je, dakle, Marulićeva poslanica možda imala, na neki način, *užu publiku*. Činjenica je da je Stjepan Brodarić, govoreći ne samo pred papom, već i pred zborom okupljenih kardinala, mogao lakše predočiti težinu mučnog sadržaja o borbi za obranu kršćanskoga svijeta te uvjeriti prisutne da je propast Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva neizbježna ako papa ne intervenira kod cara Karla V. i drugih velikaša te

ako oni, svi zajedno, ne dovedu pomoć u vojsci, oružju i novcu (Marijanović, 2003: 90). Ali tekst Marka Marulića također se može promatrati u širem kontekstu. Naime, Marulićevo pismo nije zamišljeno samo kao molba papi u trenutku opasnosti, nego molba cijelom kršćanskom svijetu, u koji se, naravno, ubraja i papa, *da se urazume, da prekinu međusobnu mržnju i okrenu protiv zajedničkog neprijatelja* (Novaković, 2011: 235). To Marulićevo obraćanje *svim kršćanima* iščitava se u prvom odlomku početne posvete Dominiku Bući: (...) *ut Pontifici Maximo per litteras exponerem Christianorum suorum calamitates (...), eique tamquam totius ecclesiae praesidi supplicarem ne saltem reliquias ab iisdem inimicis opprimi patiatur (...)* (Marulić, 2011: 246), gdje sintagme *Christianorum suorum* (*njegovih kršćana*) i *totius ecclesiae praesidi* (*poglavara čitave crkve*) itekako naglašavaju to prijeko potrebno zajedništvo. Iz toga slijedi da se i jedan i drugi autor u svojim pismima bore za iste ciljeve.

5.2. Žanrovsko-strukturalne odrednice Marulićeve poslanice i Brodarićeve govora

Iako žanr koji je autoru pružao prostor za iskazivanje vlastitih mišljenja, stavova i koncepcija o temi o kojoj je pisao, epistula je u razdoblju književnog humanizma bila strogo normirana. To znači da je imala određenu strukturu, bilo da se radi o stihovanoj, bilo o proznoj poslanici. Kako je naglašeno u prethodnom potpoglavlju o tematici, uspoređena pisma nemaju samo osobni karakter niti jednog određenog primatelja, već su namijenjena široj publici – stoga ih Fališevac naziva *književnim poslanicama*, a ne samo *pismima* (Fališevac, 2013: 47). Promatrajući, dakle, Marulićevu i Brodarićevu poslanicu kao književne, uočiti ćemo dijelove njihove strukture: *salutatio* (pozdrav) koji, kako navodi Fališevac, u sebi sadrži nešto duže *obraćanje adresatu* pa će se naglasiti kao njegov segment, *captatio benevolentiae* (traženje dobrohotnosti), *narratio* (razmatranje predmeta), *petitio* (molbu) i *conclusio* (zaključak) (Fališevac, 2013: 43–45), koji se djelomično poklapaju s dijelovima antičkog govora (Stepanić, 2003: 45).

Za početak, obratimo pozornost na *salutatio*. U Marulićevoj poslanici pozdrav je, zasigurno, jasno naglašen:

*Maximo pontifici Adriano VI.
M. Marulus Spalatensis
humilis ac supplex*

(Marulić, 2011: 248).

Iz priloženog se vidi da je Marulićev pozdrav papi Hadrijanu VI. ujedno zamišljen i kao naslov poslanice, a taj se naslov u literaturi može naći i kao *superscriptio*, tj. naslov koji sadrži ime primatelja, ali i pošiljatelja, što je element preuzet iz antičke retorike (Stepanić, 2003: 45). Ako u Brodarićevom pismu posegnemo za pozdravom, uočavamo najprije da ga u običajenom obliku nema, što, iako je taj element preuzet iz govorništva, ne čudi – radi se o *govoru uživo*, a govoru ne treba *pošiljatelj* jer se smatra da se autor obraća *svima* prisutnima. Ipak, da bi se Brodarićev govor svrstalo u humanisitčku poslanicu, kao pozdrav je, pri izdavanju, nadodano sljedeće:

*Stephani Broderici iuris pontificii
doctoris, praepositi
Quinqueecclesiensis, secretarii et
oratoris serenissimi domini Ludovici
Hungariae et Bohemiae etc. regis ad
sanctissimum dominum Adrianum VI.
pontificem maximum oratio.*

(Brodarić, 1990: 106).

Citirani tekst, u prošlom potpoglavlju o najavi tematike već naznačen kao naslov, doista i jest u funkciji naslova, što opet govori o sličnosti s Marulićevim pismom, odnosno o činjenici da se i on ponaša kao *superscriptio* s jednakim elementima kao i Marulićev (Stepanić, 2003: 45).

Slijedi obraćanje osobi kojoj je poslanica upućena – Marulić se papi obraća sa *Sanctissime pater* hvaleći najprije njegovu čast, a umanjujući sebi bilo kakvu vrlinu i zaslugu, a potom iznoseći dvojbu o pisanju poslanice, iznesenu pred čitatelja već ranije, u posveti Dominiku Bući, samo je ovdje ta dvojba razriješana poticajem blagosti njegova (papina) srca:

Quum te, Sanctissime pater, vel exigue, admodum vel nullius omnino auctoritatis esse scirem, te autem in summo omnium quae in terra sunt dignitatum honorumque fastigio sedere non

ignorarem, verebar profecto ad tantae maiestatis virum mearum quicquam dare litterarum. Porro hesitantem ac diu dubium ad scribendam et ipsa tandem rerum ingruentium necessitas impulit et animi tui ubique vulgata mansuetudo persuasit. (Marulić, 2011: 48).

Kod Brodarića ovaj dio, tzv. *obraćanje adresatu* na početku izostaje – što ne čudi jer je tekst ipak zamišljen kao *govor*, čime se opet vraćamo na navod o naslovu i čime se Brodarićeva poslanica bitno razlikuje od Marulićeve (Jozić, 1997: 274), što je naglašeno već u potpoglavlju 5.1. Međutim, može se reći da taj dio *obraćanja* sadrži početak govora u kojem Brodarić odmah, *ad rem*, pred slušatelje donosi radovanje svojega kralja Ludovika II. i u njegovo mu ime prenosi čestitke na upravo predanim papinskim dužnostima (Brodarić, 1990: 90). Te su Brodarićeve riječi, kao i one Marulićeve iz tzv. *obraćanja adresatu*, u uskoj poveznici sa sljedećim strukturalnim dijelom poslanice koji Fališevac navodi kao *captatio benevolentiae*, odnosno traženje dobrohotnosti kod pape. Naime, kod Marulića se taj dio naslućuje izrazom na kraju prvog odlomka, gore citiranog, u sintagmi *mansuetudo animi* kojom Marulić pokazuje koliko je njegovo čvrsto povjerenje u papu. Poniznim, ali optimističnim tonom, Marulić pristupa svom adresatu pričom o susretu Samaritanke koja je došla zagrabiti vodu iz zdenca i Krista koji je od nje zatražio vode (Zdenac, n. d.⁴⁸). Bit je poveznice s pričom sljedeća: ako je Krist mogao dati toliko povjerenje jednoj *običnoj ženici* poput Samaritanke i unatoč kulturološkim i vjerskim preprekama koje su stajale između njih, zašto on ne bi povjerio zadaću, ovako bitnu za kršćanstvo, osobi koju smatra njegovim posrednikom? Na kraju krajeva – *an non etiam Deum patrem quotidie ut nostri misereatur inuocamus?* (Marulić, 2013: 58). Ovo je Marulićeva usporedba obraćanja papi s razgovorom Krista i Samaritanke: (...) *si muliercula illa Samaritana cum Christo, Dei filio, colloqui non timuit, cur ego eius uicarium humiliter ac submisce affari formidabo?* (Marulić, 2011: 248) kojom autor, dakle, ukazuje papi povjerenje, dodajući kako je on jedini u čiju pomoć, doista, kao i brojni kršćani, vjeruje:

Hoc autem ne accidat per te unum praestari posse confidimus, si studium curamque omnem, sicuti debes, adhibere non destiteris? (Marulić, 2011: 58).

Već je ranije napomenuto da je i kod Brodarića taj *captatio benevolentiae* na neki način najavljen – u ovom slučaju opisom reakcije kralja Ludovika II., u čije se ime Brodarić obraća (Brodarić, 1990: 90). U ime Ludovikovo Brodarić nastavlja dalje govoreći kako njegov car povjerava papi

⁴⁸ Prema: <http://www.zdenac.org/hr/duhovnost/biblijske-radionice/item/1033-iskus-i-samarijanka> (pristupljeno 14. kolovoza 2020).

zadatak da obuzda one *strašne zvijeri* koje su ustale protiv čitavog kršćanstva jer samo je zajedničkim snagama, uz papinu nadmoć (*auctoritate vestra*) i pod njegovim vodstvom (*Te duce*) to moguće. Taj dio Brodarićeva pisma ranije je poslužio i pri objašnjenju ideje, odnosno namjere čitavoga pisma, a izgleda ovako:

Tum vero (...) Caesari suo coniunctissimum sperabat facile fore ut et Caesar omnium, qui umquam fuerunt, Caesarum maximus et potentissimus et tu pontificum omnium sanctissimus et integerrimus ceteros principes, si qui adhuc Christianum magis quam hostilem sanguinem sitire pergerent, auctoritate vestra ad optima quaequae et Christiane reipublicae salutaria agenda impelleretis, ita brevi immanes istas beluas et truculentissimas feras, quae tantum in Christianos auderent, non modo spiritus illos feroces posituras sed Te duce, tuis auspiciis in ius et potestatem nostram penitus concessuras. (Brodarić, 1990: 107).

Sljedeći segment koji Marulićev i Brodarićev književni tekst čini epistolom jest *narratio* – on se odnosi na izlaganje teme objašnjene u poglavlju o tematsko-idejnoj razini ovih pisama. Prije negoli su krenuli u konkretno prepričavanje svih zala koja su se dogodila kršćanima, autori iznose konkretnu namjeru pisanja pisama. U Marulićevom tekstu taj je dio jasno naglašen u obliku kratke najave o tome o čemu kani pisati u pismu:

Decreui igitur hac epistola, etsi minus auribus tuis digna, nobis tamen necessaria, declarare primum mala quae patimur ipsi, deinde imminens omnibus quae fidei tuae commisi sunt periculum, non magis nobis qui prope sumus quam illis qui procul extimescendum. (Marulić, 2011: 48).

Te riječi upućuje Marulić papi najavljujući da će pisati o nevoljama (*mala*) i opasnosti (*periculum*) koja prijeti aludirajući ne samo na hrvatske prostore, nego i na čitavu Europu. Usporedivši taj dio s onim u Brodarićevu pismu, primijetit ćemo da je Marulić jednostavnim slijedom misli povezao iznošenje cilja s tzv. *traženjem dobrohotnosti* kod svoga adresata, ali i prožeo cijeli taj početak pisma motivacijom koja ga je nagnala na učinjeni pothvat. U tome se može povući paralela s Brodarićevim iznošenjem namjere koja je nešto drugačija – naime, Brodarić je već u prethodno citiranom odlomku iznio nakanu odnosno ono o čemu se radi u pismu, i to ne u svoje, već u ime kralja Ludovika II. (Brodarić, 1990: 107). Marulić s jedne strane jasno i praktično najavljuje svoj cilj i temu kojom će se baviti u daljnjem tekstu, Brodarić, s druge, vješto isprepliće do sada spomenute žanrovsko-strukturalne elemente pisma u opis oduševljenja koje je osjetio Ludovik pri odabiranju poštovanog Hadrijana VI. za novog papu, a potom niže čestitku za čestitkom papi na

svim odlikama, vrlinama i častima koje ga krasi i, u čitavim vrtlozima pohvala i obasipanja pape vrsnim epitetima, tek ponekad, Brodarić iznosi pred publiku svoje molbe. Ova rečenica pripada jednom od načina iznošenja molbe koja je cilj govora:

Quali pontifice si unquam alias indignit respública Christiana, nunc certe maxime indiget, cum adversarius eius tamquam leo rugiens circuit quaerens, quem devoret, quam Christiani imperii partem invadat et penitus absorbeat. (Brodarić, 1990: 109).

Uzdižući, dakle, novoizabranog papu kao velikog svećenika kojega sada doista (*nunc certe*) najviše treba kršćanski svijet (*maxime indiget respública Christiana*) autor ovdje najavljuje katastrofu koja mu prijete i koja će, ako se nešto ne poduzme, dovesti do konačnog njegova sloma (*penitus absorbeat Christiani imperii*).

Narratio Marulićeva pisma mirno se nastavlja iznošenjem spomenutih nevolja koje Turci zadaju kršćanstvu:

Mala quae nos premunt haec sunt. Quotidianis infidelium Turcarum incursionibus infestamur, sine intermissione carpinur, alii trucidantur, alii in captiuitatem abeunt, res diripiuntur, pecus abducitur, uillae uicique igni comburuntur, agri, quibus cultis vitam sustentabamus, partim uastantur, partim sublatis cultoribus deserti obsitique spinis, non frugibus germinant (...) (Marulić, 2011: 48).

Jednostavno nabrajajući zla koja nanose Turci običnom narodu, poput muke, zarobljavanja, odnošenja stoke, zauzimanja imanja, paljenja polja itd., Marulić dočarava surovu stvarnost turskog pustošenja, dobrim dijelom ni ne spominjući papu ni njegove vrline pri tom opisivanju. Dakako, Marulićev odnos prema vjeri može se uočiti i u načinu na koji opisuje rušenje hramova i ostalih crkvenih građevina i u nazivanju Osmanlija *omnium Antichristorum impiissima natio*, odnosno najvećim Antikristom od svih naroda koji je okrutno *regna Christianis abstulerit, quot provincias, quot oppida sibi subdiderit, ecclesias euerterit, aras prophanauerit* (Marulić, 2011: 250).

Iako su, dakle, svi strukturalni dijelovi u Brodarićevu tekstu isprepleteni veličanjem pape i prožeti, kako opisima turske navale, tako i prepričavanjem događaja, sljedeći segment pisma – *petitio*, tj. iznošenje molbe papi, ipak se može prepoznati u sljedećem navodu:

Ut tamen sicuti omnium maxime et debes, et potes, ita etiam velis rem Christianam salutem suam et suorum, quia in summum discrimen adducta est, iuvare ac Christianos principes ad hanc sanctissimam defendendam Christiane religionis provinciam capessendam, quamprimum tua auctoritate inducere. Id vero est, quod a te supplex summis et enixissimis precibus petit atque efflagitat rex Hungariae (...) (Brodarić, 1990: 112).

Kako se može primijetiti, Brodarić ne odustaje od činjenice da je sve ono što govori i sve ono što moli izrečeno u ime kralja Ludovika: naime *rex Hungariae* je taj koji ga *ponizno moli i prosi najvećim i najponiznijim molbama (summis et enixissimis precibus petit atque efflagitat)*, za razliku od Marulića koji iznosi zahtijevanja isključivo u svoje ime i u nekoliko navrata, zazivajući papino ime apelativom *Sancte/Sanctissime pater*. Ove rečenice upućuju na to da, kao ni u Brodarićevim opisima papinih časti, ni kod Marulića ne nedostaje načina iskazivanja poštovanja svojem sugovorniku, u čiju je pomoć nepokolebljivo siguran:

Vt ergo deo iuvante hoc fiat et sequatur tuae partes erunt, Pater sancte, qui Christianorum omnium caput es, discordes componere, inter se praeliantes ad aequanimitatem mutuamque benevolentiam reducere. (Marulić, 2011: 256).

U citiranom odlomku Marulić iznosi papinu zadaću: pomiriti nesložne i one koji međusobno ratuju uputiti k pravednosti i dobrohotnosti. Zatim, moli dalje Marulić, neka Presveti otac odloži nakratko kaznu koju zaslužuju oni koji su povrijedili Crkvu za kasnije – kad zajednički neprijatelj iste te Crkve, uz, dakako, njegovu i Božju pomoć, bude savladan:

Eius tu exemplo, Sanctissime pater, mulctam, quam illi qui ecclesiam offenderunt merentur, supprime parumper et cum Deo fauente communem Christianitatis nostrae inimicum a ceruicibus nostris repuleris, tunc demum in illos animadvertere poteris et quo digni erunt afficere supplicio. (Marulić, 2011: 256).

U sljedećem navodu, pak, autor moli papu da se pobrine za to da kršćanska kraljevstva, koja se međusobno bore, ne propadnu savladana od tiranina bezbožnika:

Ne igitur singula Christianorum regna, dum inter se pertinaciter dimicant, ab infideli tyrano oppressa pereant (...) (Marulić, 2011: 260).

Ipak, ako se približimo kraju Brodarićeva govora, i u njemu ćemo, kao i kod Marulića, naići na molbe papi za pomoć (naglašene glagolom *repetere*, izrečene jasno i uočljivo, ali opet ne u njegovo, nego u ime svih naroda koji se, u ovom citatu, kriju pod zamjenicom *illi*):

Illi a Te, Beatissime Pater, ab hac sancta sede, a vestro, Reverendissimi Patres, sacratissimo senatu, ab omnibus Christiani nominis principibus, a tota Christianitate repetunt tot beneficia in vos collata, repetunt opes et facultates suas pro vobis conservandis liberalissime quotannis expositas, repetunt sanguinem suum et maiorum suorum pro vobis effusum. Nisi immites, nisi beneficii accepti prorsus immemores esse volueritis, servabitis vestros servatores, subvenietis vestris antiquis deffensoribus. (Brodarić, 1990: 113).

Pozivajući se na sve jadne i bijedne kršćane koji su kroz godine i godine ratovanja s Turcima i prolijevanja krvi sada već u potpunosti izmučeni, Brodarić moli, ne samo od pape, nego i od ostalih članova njegova presvetog vijeća (*a vestro sacratissimo senatu*) i od svih poglavara kršćanskog imena (*ab omnibus Christiani nominis principibus*) da što prije pošalju pomoć jer je samo na taj način moguće spasiti njihove sluge (*servatores*) i pomoći drevnim braniteljima (*antiquis deffensoribus*) da se, na kraju, ne pokore Turcima.

Pisma, dakako, završavaju zaključkom (*conclusio*). Odmah nakon gore citiranih molbi, Brodarić izgovara molitvu za papu Hadrijana, nadajući se kako će se, zahvaljujući odazivanju na njegove, odnosno Ludovikove molbe i molbe naroda, najbolji i najveći Bog (*Deus optimus maximus*) ponosno i zahvalno sa svoga svetoga sjedišta (*sancta sede sua*) osvrnuti na njega i vidjeti nevolju (*tribulationem*) jadnog naroda – to govori s nevjerojatnom sigurnošću u papin pristanak na sve ono što ga moli u pismu, i to ovim riječima:

Non deerit tuis votis, tuis sanctissimis consillis, Deus optimus maximus. aspiciet ille sede sancta sua, de excelso coelorum habitaculo et cogitabit de nobis, aperiet oculos suos et videbit tribulationem nostram. (Brodarić, 1990: 113).

Uz to, Brodarić u molitvi napominje kako zasigurno ne postoji bolja prilika za stjecanje besmrtno slave kod smrtnika, odnosno vječne nagrade kod Boga od ove koja se pruža *ovdje* i *sada* (u situaciji o kojoj govori) – pri ujedinjenju kršćanskih vladara na način da pošalje pomoć onima koji su u opasnosti:

Denique, Beatissime Pater, sive gloriam quaeris apud homines immortalem sive apud Deum praemium sempiternum, nullam esse credideris ad utrumque adipiscendum faciliorem expeditioremque viam, quam si principibus Christianis quamprimum in unam sententiam et voluntatem adductis dies et noctes cogitaveris de nobis, qui in extremo discrimine versamur, conservandis. (Brodarić, 1990: 113).

Slično kao i Brodarić, Marulić svoje pismo završava zazivom imena pape kod Boga koji će zasigurno pamtiti njegovu pomoć narodu u borbi protiv nevjernika za mir i slavu prave vjere. No, papu Hadrijana neće hvaliti samo On, nego i anđeoski duhovi (*angelici spiritus*), uzdizati će ga do zvijezda gradovi Hrvatske (*oppida Croatiae*), knezovi Liburnije (*dynastae Liburniae*) i zapovjednici tvrđava (*praefecti arcium*):

Tuam ea in re liberalitatem praedicabunt Croatiae quae adhuc supersunt oppida Liburniaeque dynastae omnes arciumquae praefecti. Sed multo gloriosius in caelesti regno coram Domino, cuius in terra uices geris, praedicabunt angelici spiritus, si Christianos principes ad sancendum pacis foedus coges et omnes pro orthodoxae fidei gloria ad expeditionem aduersus infideles assumendam sollicitaueris (...) (Marulić, 2011: 262).

Ova su pisma, dakle, slična i u zaključku, i u obraćanju, i u završnim molitvama za papu Hadrijana VI., jedino što Marulić, za razliku od Brodarića, na kraju proznog dijela pisma ostavlja pozdrav: *Vale in Domino semper. Quem, ut tibi gregique tuo volens propiciusque sit, obsecrare die noctuque non cessamus.* (Marulić, 2013: 262), a u Brodarićevu pismu, s obzirom na to da je nastao kao govor, pozdrava nema. Osim toga, Marulić po završetku pisma piše i zasebnu molitvu u elegijskom distihu koja nosi naslov *Pro Adriano VI. pontifice maximo Marci Maruli ad Christum oratio* u kojem, na neki način nastavljajući misli iz poslanice, od Krista traži da papi Hadrijanu podari najveću moć upravljanja svojom Crkvom, da pod budnim okom čuva svoje stado, a da će na taj način i takvim vođom obdaren biti i njegov narod jer:

Talia si dederis, non soli, Christe, Adriano,

Sed cunctis sequimur qui tua signa dabis.

Est commune bonum quicquid concesseris uni:

Omnes membra sumus, omnibus ille caput. (Marulić, 2011: 264, 13–16).

Dakle, unatoč istoj tematici kojom se obojica autora bave i unatoč istom cilju koji nastoje predočiti papi Hadrijanu VI. u svojim poslanicama, ključna razlika vezana uz strukturu ovih pisama jest činjenica da je Brodarićev tekst nastao kao govor pa se, sukladno tome, razlikuje odmah u pozdravu: Marulićeva poslanica sadrži *salutatio*, a Brodarićev govor ima *superscriptio* u službi naslova u kojem se saznaje da progovara u ime Ludovika II. U ostalim strukturalno-žanrovskim segmentima Brodarićev tekst nije toliko striktno podijeljen, odnosno ne raspoznaju se jasno njegovi dijelovi, već se više dijelova, *captatio benevolentiae*, *narratio* i *petitio* međusobno prožimaju, kako je gore argumentirano. U *konkluziji* opet izlaze na vidjelo sličnosti između ovih dvaju pisama – obojica pisaca, svaki na svoj način, upućuju riječi molitve Bogu za papu Hadrijana VI. koji je, slažu se, jedini koji može spasiti kršćanstvo od onako ljutih neprijatelja kao što su Osmanlije.

5.2.1. Struktura *posvetâ* kao zasebnih cjelina

Unutar *Poslanice Marka Marulića Hadrijanu VI. i Govora Stjepana Brodarića pred papom Hadrijanom VI.* ističu se posvetni dijelovi kao zasebne cjeline. Riječ je o pohvalnim posvetnim predgovorima u obliku proznog teksta koji uokviruje određeno književno djelo, upućeni su određenoj osobi, ali i široj javnosti jer namijenjeni su upravo objašnjenju tematike djela uz koje stoje čitateljskoj publici (Fališevac, 2013: 45). Takve *posvetne poslanice*, iako usko povezane s tematikom djela za koje su napisane mogu se strukturalno odrediti same za sebe, pa tako u posveti koja je pisana za Marulićevo pismo, odnosno u onoj nadodanoj Brodarićevu govoru također nalazimo elemente koje sadržava svako pismo. Isti oni elementi koje je istaknula Fališevac, a prema kojima je napravljena analiza poslanice i govora u prethodnima odlomcima, poslužit će za kratku analizu spomenutih dviju posvetâ: Marulićeve posvete dominikancu Dominiku Bući te posvete koju je napisao apostolski protonotar Lombardino Burgio i posvetio je ostrogonskom nadbiskupu Györgyju Szatmáriju prije negoli je predao Brodarićev govor na tiskanje (Brodarić, 1990: 88).

Početak poslanice svakako označava svojevrsni pozdrav – *salutatio* koji je u posvetnim poslanicama općenito, baš kao i u obrađenim poslanicama, u službi naslova te sadrži ime autora i

osobe kojoj je poslanica posvećena. Marulić je posvetu napisao sâm, a ona je napisana u čast teološkom piscu iz Kotora, Dominiku Bući, *časnome ocu (reverendo patri)*:

*Reverendo patri Dominico Bvche, catharensi
ordinis praedicatorum, theologiae professori,
M. Marvlvs in Domino salutem.*

(Marulić, 2011: 246).

Za razliku od Marulićeve, autor posvete tiskane uz Brodarićev *Oratio ad Adrianum VI.* nije Brodarić, već Lombardino Burgio pa *salutatio* koji je također u funkciji pozdrava sadrži njegovo, odnosno ime Györgyja Szatmária – ostrogonskog nadbiskupa (*archiepiscopo Strigoniensi*) i primasa Ugarskog Kraljevstva (*primati Regni Hungariae*), a glasi ovako:

Reverendissimo in Christo patri Domino Georgio archiepiscopo Strigoniensi, Regni Hungariae primati, legato nato ac supremo cancellario etc. Lombardinus Burgius iuris utriusque doctor, protonotharius apostolicus salutem plurimam dicit. (Brodarić, 1990: 104).

Kako se vidi iz priloženog, i Lombardino Burgio i Marulić šalju pozdrav (*salutem*) svom adresatu, s time da je kod Marulića taj pozdrav izdvojen kao naslov, a kod Burgija uklopljen u ostatak posvetne poslanice kao njezin odlomak. Uz to, obraćanje adresatu Lombardina Burgija usko je povezano s njegovim pokušajem čitanja, a potom i objavljivanja Brodarićeva govora. Burgio se ostrogonskom nadbiskupu obraća s *Praesul Reverendissime* i odmah mu preporučava kako je jedva, u dogovoru s prijateljem, došao do Brodarićeva govora u silnoj želji da ga vidi napisanog, čudeći se kako je moguće da tako iznimna ljepota riječi (*verborum elegantia*), ozbiljnost sadržaja (*sententiarum gravitas*) te moć i snaga govorenja (*vis ac vehementia orationis*) do tada javnosti nije bila poznata:

(...) Praesul Reverendissime, essemque eius videndae percupidus, vix tandem aegre ab homine mihi alioquin amicissimo, ut mihi eius perlegendae copiam faceret (...). Ubi igitur eam diligentius perlegi, ubi non solum verborum elegantiam et sententiarum gravitatem sed etiam vim ac vehementiam orationis accuratius consideravi, non mediocriter (...) sum mecum ipse indignatus, quod ea tamdiu latuerit in obscuro, neque a tot mensibus in lucem prodierit. (Brodarić, 1990: 104).

Marulić se, pak, Bući obraća pristupačnije, s *Dominice pater*, iznoseći kako je slušao njegove propovijedi i naglašava kako je na njegov poticaj pismo koje slijedi nakon posvete i nastalo:

Cum tuis ad populum sermonibus, Dominice pater, frequenter interfuissem (delectabant enim me plurimum), postulasti a me, et quidem enixe, ut Pontifici Maximo per litteras exponerem Christianorum suorum calamitates, quae ab infidelibus quotidie inferuntur (...) (Marulić, 2011: 56).

Proučivši gore citirane riječi, možemo slobodno reći da su one ujedno i početak pripovijedanja. Naime, budući da je ovo pisamce samo kratka posveta, u njemu nema pravog pripovijedanja njegova sadržaja, već se tzv. *narratio* temelji na izlaganju cilja pisma kojemu je posveta priložena. Misli obraćanja adresatu, dakle, nastavljaju se na cilj pisma papi Hadrijanu VI., a on je molba poglavaru Crkve za odvrćanjem kraljeva i knezova od oružanih sukoba te složna borba protiv nevjernika:

(...) eique tanquam totius ecclesiaepraesidi supplicarem ne saltem reliquias ab iisdem inimicis opprimi patiatur, sed apostolica auctoritate reges atque principes nostros ab armis ad concordiam revocatos ad expeditionem adversum infideles parandam compellat. (Marulić, 2011: 246).

Lombardinovim *pripovijedanjem* može se odrediti cijeli dio o njegovu vlastitom oduševljenju Brodarićevim govorom i uvjerenju u potrebu njegova objavljivanja. Pripovijedanje se, kao strukturalni dio pisma, naslućuje već u gore navedenom citatu, a nastavlja prepričavanjem Lombardinovih vlastitih doživljaja vezanih uz objavu Brodarićeva pisma, poziva tiskaru te predaju djela na tiskanje:

Domum itaque reversus accersito statim ad me calcographo orationem ipsam, illo et invito et nesciente, formis publicis excudendam, tuo potissimum Antistes Maxime, amplissimo nomini dedicandam tradici. (Brodarić: 1990: 104).

Kao dio pripovijednoga dijela posvete može se shvatiti i Marulićeva dvojba o tome hoće li prihvatiti zahtjev Dominika Buće i obratiti se papi za pomoć. Ta je dvojba detaljnije objašnjena pri iznošenju teme djela, a glasi ovako:

Lacrimae multorum et miserabilis vicinorum ad nos confugientium aspectus ut scriberem compellebant, conscientia autem paruitatis meae a scribendo animum retrahebat (...). (Marulić, 2011: 246).

Dvojba ovog autora završava svojevrsnim *traženjem dobrohotnosti*, odnosno uvjerenjem Marulića samog u to da časni Dominik Buća nikada ne bi tražio od njega nešto što bi on (Marulić) smatrao neispunjivim, a to na kraju dovodi do odazivanja na zahtjev i nadanja u ispunjenje toga zahtjeva uz Božju pomoć:

Porro cum mecum tacitus considerassem nequaquam absque nutu divino id te deprecere quod ego praestare posse diffiderem, recipi tandem me quod rogabas facturum, non meis uiribus, sed Dei fretus auxilio. (Marulić, 2011: 246).

Ako se vratimo na Lombardinovu posvetu Brodarićeva govora, kao *captatio benevolentiae* mogu se shvatiti riječi hvale koje autor ima za ostrogonskog nadbiskupa:

Cui non ea Christianae defensionis rationem continens magis debebatur quam ibi, qui in re Christiana auctoritate, opibus, consilio iuvanda ita alios ecclesiarum antistites antecellis principesque Christianos aequas, ut in hoc genere laudis nondum alicui sis secundus. (Brodarić, 1990: 109).

Ovim riječima pisac predaje obranu kršćanstva (*defensio Christiana*), iznesenu u svome govoru, upravo spomenutom ostrogonskom biskupu jer jedino on može pomoći ostvarenju toga cilja, i to ugledom (*auctoritate*), snagom (*opibus*) i savjetom (*consilio*), vrlinama po kojima se, kako smatra Brodarić, ističe među biskupima ostalih crkvenih zajednica.

Prije završnog pozdrava dolazimo do dijela koji Fališevac naziva *conclusio* za adresata. Marulić u svojoj posveti taj segment iznosi zazivom Duha Svetoga pa, ako pismo papi Hadrijanu i molbe u njemu izložene dožive uspjeh, smatra, to neće biti njegova, već Božja zasluga. Piščevo predavanje ishoda pisma papi, koji onda zasigurno odlaze u Božje ruke, osjeća se u riječima:

Quod si res ista, quam orditi sumus, tam prospere quam optamus successerit, nihil scriptis meis tribuas velim sed Ei soli gratias age qui, ut nos seruaret, et te inspiravit ut rogares et me adiuvit ut rogata perficerem. (Marulić, 2011: 246), što je ujedno *conclusio* Marulićeve posvete.

Slijedi kratki završni pozdrav: *Vale et pro me ora.* (Marulić, 2011: 246).

Lombardinov tekst donosi *conclusio* pozivajući se na pohvale i zasluge kojima je György Szatmári, nadbiskup ostrogonski ispunio kršćanski svijet, a te će zasluge, čime autor završava tekst, njemu, njegovu zaštitniku i meceni donijeti besmrtnu slavu, a domovini vrsno dostojanstvo i obilne plodove. Ovako piše Burgio:

(...) laudes et merita (...) qui et tibi, atrono ac Maecenati, immortalem gloriam et patriae praeter eximium decus, fructus quoque uberrimos et nunc afferant (Brodarić, 1990: 104).

Uz pozdrav, na kraju posvetnog pisma stoji određeno zagovaranje za sebe samoga riječima: *Vale itaque, Pontifex Amplissime, et me tuum clientulum in eorum ascribe numerum, quos Tuae Amplitudinis nosti esse obsequentissimos*. (Brodarić, 1990: 105), čime Marulić poricanjem svojih zasluga, očito, pred svojim adresatom ispada poniznija osoba od uvaženog apostolskog protonotara pred ostrogonskim nadbiskupom. Kako se može primijetiti, klasičnih zahtjeva (*petitiones*) u strukturi ovih kratkih tekstova nema – naime, oni su izloženi direktno pred papu kojemu su upućena pisma uz koja stoje ove posvetne poslanice, a iz toga slijedi zaključak da su ove posvete po strukturi slične, a razlika leži u činjenici da je Marulić sâm autor posvete, a da je Brodarićev govor naknadno, pri prvom tiskanju, dobio posvetu iz pera Lombardina Burgija.

5.3. Marulićev i Brodarićev apokaliptični opis i isticanje pape kao kršćanskog vođe

Protuturski govori nastali u doba hrvatskog humanizma obiluju opisima Osmanlija kao najvećih neprijatelja kršćanske vjere, tako i u ovim dvjema poslanicama nailazimo na mišljenje da je tursko pustošenje hrvatskih područja Božja kazna za neslogu i razjedinjenost kršćana. Takva misao ima korijene u 5. stoljeću u filozofiji sv. Jeronima koji u razjedinjenosti kršćanskog svijeta pred naletima barbara vidi Božju kaznu za počinjene grijeha (Gligo, 1983: 25). Motiv apokaliptičnih najava Božje kazne kao posljedice počinjenih grijeha preuzimaju i hrvatski humanisti poput Frana Trankvila Andreisa, Ignjata Đurđevića i drugih, a, dakako, prisutna je i u Marulićevoj i Brodarićevoj poslanici papi Hadrijanu VI. Dvojica autora, dakle, turska pustošenja hrvatskoga tla, odnosno poraze kršćana u međusobnom ratovanju smatraju kaznom, a ta se kazna

može ublažiti i, na koncu, izbjeći samo ako se svi kršćani ujedine i u slozi suprotstave Turcima (Barešić, 2016: 78). Uz apokaliptični opis stradavanja kršćanske vojske veže se i drugi motiv naglašen u obrađenim poslanicama. Naime, kako bi se postiglo jedinstvo vjernika, potreban je netko tko će ih u toj borbi, uz Božju pomoć, poduprijeti, savjetovati i voditi, a ta je osoba upravo papa Hadrijan VI. Iz tog se razloga, uostalom, ova dvojica autora obraćaju ovom crkvenom poglavaru jer samo se uz njegovu pomoć mogu suprotstaviti tako velikom neprijatelju kao što je Turčin (Novaković, 2011: 235).

5.3.1. Brodarićev motiv apokalipse – što o tome kaže Marulić?

Dakle, kao prvi motiv koji se ističe u ovim pismima jest onaj o dolasku sudnjeg dana kao kazne za počinjene grijeha, odnosno motiv apokalipse koji je, kao takav, preuzet iz *Biblije* i znači dan kada će oni koji vjeruju dobiti priliku da žive u savršenstvu s Bogom, bez grijeha na koji u ovozemaljskom životu tjera Sotona (*Christianity original*, n. d.⁴⁹). Iako se prizori turskih zločina nad kršćanima u nekim opisima mogu činiti hiperboliziranima, oni se mogu shvatiti kao izričita želja pisaca da se stavi naglasak na opasnost koja prijete, ne samo tadašnjim hrvatskim područjima, nego i onim susjednim, ali i cijelom kršćanstvu (Barešić, 2016: 93). Ti prizori u ovim pismima te općenito u protuturskim govorima onoga vremena postaju stalnim motivima, stoga ne čudi činjenica da su se i Brodarić i Marulić odlučili navale Osmanlija prikazati kao zloglasno proročanstvo koje će zahvatiti razjedinjene kršćane. Ipak, nadolazeća kazna može se pokušati spriječiti jedino ako netko, u ovom slučaju papa kojemu su pisma namijenjena, ne potakne vladare zapadnog kršćanskog svijeta da zaborave međusobna ratovanja i pruže jedan drugome pomoć (Jozić, 1997: 277). U sljedećem se ulomku može uočiti Marulićevo ustrajanje u sjedinjenju snaga kako bi, u ime Kristovo, krenuli u rat protiv neprijatelja te kako ti neprijatelji ne bi prodrli dalje prema Njemačkoj, Italiji i ostalim europskim zemljama:

Actum est, mihi crede, de re publica Christiana nisi omnes pari animo, aequali fide, concordii proposito opes uiresque coniugant et sociis agminibus Christique nomine invocato simul ad

⁴⁹ Prema: <https://christianityoriginal.com/mp/index.php/hr/kingdom/judgmentday> (pristupljeno 19. kolovoza 2020).

bellum procaedant morique magis optent quam barbaricae perfidiae unquam servire. Auxilia igitur quamprimum ab omnibus mittenda censeo illi regno quo, si hostis (Deus hoc auertat!) potitus fuerit, aperta erit ei via Germaniam Italiamque, Illyriam omnem opprimendi, reliquam denique Christianorum orbem sibi subiugandi (Marulić, 2011: 252).

Molba za hitnu pomoć obrani *kršćanske vjere* (Marulić za isti motiv koristi sintagmu *kršćanski svijet*) u ratovanju protiv nemilosrdnih Turaka i vjera u autoritet pape Hadrijana kao Kristova poslanika pri sjedinjenju moći kršćanskih vladara kod Brodarića se očitava u sljedećim riječima:

Ut tamen sicuti omnium maxime et debes et potes, ita etiam velis rem publicam Christianam salutem suamet suorum, quae in summum discrimen adducta est, iuvare ac Christianos principes ad hanc sanctissimam deffendendae Christianae religionis provinciam capessendam, quamprimum tua auctoritate inducere. Id vero est, quod a Te supplex summis et enixissimis precibus pettit atque efflagitat rex Hungariae, cuius preces tanto plus ponderis apud Te habere debent, quanto plura tibi sunt in hoc uno rege consideranda. (Brodarić, 1990: 112).

Apokaliptični prizor koji najavljuje katastrofu ako se ne stane na kraj turskom prodoru, u Brodarićevu pismu nastavlja se detaljnim opisom opće propasti svijeta koja će obuhvatiti ne samo bliske i susjede pojedinih naroda, nego i najodanije pripadnike Svete stolice, i najčvršće konjaništvo, i najplodniju zemlju Sjevera (...). Protumačeni opis posljedica možemo vidjeti u sljedećem odlomku:

Quae quales futurae sint et quantum reipublicae Christianae detrimentosae, facile unusquisque potest considerare. In quorum salute conservanda non solum id considerari oportet perire socios, amicos, fratres et antiquos fortissimos reipublicae Christianae propugnatores, perire obsequentissimos huius sanctae sedis filios, sed illud quoque perire vobis, ut alia omittam, equitatum maximum et validissimum, perire terram omnium, quas septentrio habet, amoenissimam, fertilissimam. (...) (Brodarić, 1990: 112).

Isti taj motiv opće propasti kršćanstva kao posljedicu međusobno zaraćenog svijeta, dok neprijatelj samo što ih sve skupa nije nadvladao, Marulić iznosi na malo drugačiji način. Prestanak međusobnog ratovanja i poziv na slogu u i zajedništvo Marulić potiče parafraziranjem Ezopove basne o mišu, žabi i jastrebu, u kojoj i miš i žaba završavaju kao hrana jastrebu dok su se međusobno svađali oko posjedovanja jedne bare. Na sličan bi način kao miš i žaba, upozorava

papu Marulić, mogli završiti i zaraćeni kršćanski narodi ako ne prestanu njihove međusobne nesuglasice i ne počnu se držati zajedno u ustrajnoj borbi – kao lak plijen jastrebu, tj. Turcima:

Non est huius temporis (mihi crede) domesticarum iniuriarum meminisse nec inter se depugnare uelle, ne forte apologo detur locus muris et ranae. Dum enim medio in lacu rana murem sibi alligatum in ima trahit ut mergat et mus in sublime nititur ut euadat, miluus illis altior in superficie aquae uolutantes conspicatus repente directo in illos uolatu ambos unguibus comprehendit rostroque dilaniauit. Sic, reor, istis fiet qui nunc inter se dissident, nisi dissidere iam desierint. (Marulić, 2011: 256).

Ako, piše dalje Marulić, jedni drugima budu zabijali noževe u leđa, Turčin će ih, onako oslabljene i međusobno podijeljene, dokrajčiti. No, ako se protiv prijeteće opasnosti budu hrabro i složno branili, nikako ne mogu biti pobijedeni, nego samo pobijediti:

Nam dum alii aliis perniciem meditantur, dum mutuo mordentur, divisos ac debilitatos barbarus captata occasione inuadens facile superabit. At vero si iunctis exercitibus communicatisque auxiliis ab imminente periculo sese (ut ante diximus) tuebuntur, perire non poterunt, uincere poterunt. (Marulić, 2011: 258).

Dakle, kaotična moguća slika svijeta koja obiluje realnim opisima strašnih posljedica koje turske navale mogu nanijeti kršćanstvu nakon što se jadni i iznemogli kršćani pokore osmanlijskim četama, a taj je scenarij vrlo blizu ako se nešto ne poduzme, te usporedba tadašnjeg stanja s basnom o mišu, žabi i jastrebu, dva su domišljata stilska pokušaja kojima obojica autora pokušavaju isto: doprijeti do pape (i ostalih kršćanskih vladara). Razlika u iznošenju iste namjere pisma ove dvojice autora leži u tome što se Brodarić odlučuje za dočaravanje realne slike okrutne stvarnosti i niza posljedica koje će uslijediti ako se Turcima složno ne stane na kraj, dok Marulić na poetičan način pokušava dočarati iste te posljedice: nesložni kršćanski narodi uspoređeni su s mišem i žabom, a Turke u tom slučaju predstavlja jastreb, u čijem kljunu završavaju i obje spomenute životinje svađajući se oko bare. I kršćani bi, dakle, lako mogli završiti u raljama Turčina ako se ne okrenu slozi.

5.3.2. *Tu caput, nos membra* – utjecaj Marulića na Brodarića pri isticanju papine veličine

Kako je više puta tijekom ove analize naglašeno, tema je obiju poslanica poziv papi Hadrijanu VI. na ujedinjenje kršćanskih snaga u borbi protiv zajedničkog neprijatelja jer i Brodarić u svome javnom govoru, ali i Marulić pismenim putem upućuju poziv ne samo papi, *nego i svim vođama zapadnog svijeta da se urazume, prekinu međusobnu mržnju i okrenu protiv zajedničkog neprijatelja* (Novaković, 2011: 235). Stoga se kao drugi motiv, koji se proteže i kroz Marulićevo pismo i kroz Brodarićev govor, izdvajaju brojne pohvale papi i uzdizanje njegove ličnosti do savršenstva, do jedinog mogućeg spasa koji je u tim trenucima prijeko potreban kršćanima kako ne bi došlo to tog, gore prikazanog, sudnjeg dana. Potrebu za *tako velikim papom* kao spasiteljem pred pobješnjelim neprijateljem koji *riče poput lava* i nastoji uništiti kršćanski svijet Brodarić opisuje u sljedećem ulomku:

Quali pontifice si unquam alias indignit respública Christiana, nunc certe maxime indiget, cum adversarius eius tanquam leo rugiens cicuit quaerens, quem devoret, quam Christiani imperii partem invadat et penitus absorbeat. (Brodarić, 1990: 109).

U izravnom obraćanju papi Hadrijanu VI. Marulić, na sličan način, ističe važnost pomoći *najboljeg pape Hadrijana, uzvišena duha* koji svojom *očinskom ljubavi* može otjerati *nevjerne vukove* od svih kršćana:

Rogo igitur ostendas te tot populorum praesidem quot tuae fidei a Domino habes commendatos, id est, omnium Christianorum. Omnes ad pacem mutuamque benevolentiam hortare ut parens, compelle ut dominus. Decet certe res ista Pontificem optimum excelsique animi Adrianum magis (ut equidem video) aduersus infideles lupos animatum quam a me dici queat. (Marulić, 2011: 262).

Obojica autora, dakle, osmanlijske snage uspoređuju s neprijateljskim zvijerima, Brodarić s lavom, Marulić s vukom te je njihova ideja tek jedna: potaknuti mir i zajedništvo među kršćanima jer jedino iz zajedničke borbe može niknuti uspjeh – a uspjeh je pobijediti tog zlog neprijatelja, odnosno Turke. Na koncu, tolika sličnost između Brodarićeva i Marulićeva poziva nije slučajna – postavivši pitanje o tome je li Brodarić znao za Marulićevu poslanicu, Marijanović na njega daje

odgovor stihovima iz završne *Pro Adriano pontifice maximo Marci Maruli ad Christum oratio*, a koji glase:

Est commune bonum quicquid concesseris uni:

Omnes membra sunt, omnibus ille caput. (Marulić, 2011: 264, 15–16).

Tu Marulićevu usporedbu pape s *glavom*, a svih kršćana s *udovima* koji, dakako, ne funkcioniraju odvojeni od *glave*, Brodarić je preuzeo u svoje pismo u obliku dulje sinegdohe (Marijanović, 2003: 91), s istim smislom koji je već naglasio Marulić u gore spomenutoj molitvi *Pro Adriano pontifice maximo Marci Maruli ad Christum* na kraju svoga pisma. Doduše, kako navode neki izvori, obojica su tu ideju usporedbe mogli preuzeti ili iz Pavlove poslanice Efežana u kojoj također piše da je Krist glava, a Crkva udovi (*Biblija govori*, n. d.⁵⁰), čak i iz Augustinovog komentara na prvu poslanicu sv. Ivana (*Patrologija*, 2018⁵¹). U Brodarićevu, dakle, govoru, o usporedbi pape s glavom, a Crkve s udovima stoji:

Tu igitur pastor, nos oves, Tu caput, nos membra, Tu pater, nos filii. Quod pater fillis, caput membris, pastor ovibus, id Tu nobis in commune omnibus debes. (Brodarić, 1990: 110).

Kako se vidi iz priloženog, usporedba *membra–caput* iz Brodarićeva govora dokaz je kako je Brodarić dobro poznao Marulićevu poslanicu i njome se, štoviše, poslužio pri stvaranju opisa važnosti ličnosti pape Hadrijana VI., a ta činjenica opet vraća na isto – obojica doista papu smatraju iznimno važnom osobom; toliko važnom da kršćanski svijet *ne može* u borbu bez njega, baš kao što udovi doslovno *ne mogu* opstati bez – glave. Uz to, može se reći da Brodarić na neki način nadopunjuje Marulićevu usporedbu nanizavši ih još dvije: prva je, također biblijska, usporedba pape i kršćana s ovcama koje, bez svog pastira, ne znaju pravi put, a druga je ona s ocem koji je potreban svim svojim sinovima na njihovu životnom putu jer ga također bez njega ne mogu naći. Taj *pastir*, odnosno taj *otac* iz Brodarićevih usporedbi odnosi se, dakako, na papu Hadrijana jer jedino on zaslužuje odabrane pridjevke, a činjenica da je papa metaforički i *pastir ovcama* i *otac sinovima* opet se može dovesti u korelaciju s Marulićevim stihovima jer papa je *jedan* koji vodi cijelu kršćansku zajednicu k općem dobru. Motiv *zajedništva* još je jedna poveznica iz koje se može iščitati prožimanje ovih dvaju pisama, a koja je vidljiva iz istih, već citiranih ulomaka.

⁵⁰ Prema: <https://biblija-govori.hr/glava-crkve/> (pristupljeno 16. ožujka 2021).

⁵¹ Prema: <https://patrologija.com/kateheza-o-sv-augustinu-3/> (pristupljeno 16. ožujka 2021).

Naime, Brodarić, kako se može uočiti u tekstu, ističe kako im je papa Hadrijan svima (*in commune*), tj. cijeloj *zajednici*, potreban, a Marulić također piše kako je to *dobro* koje predvodi jedan od njih, tj. papa Hadrijan, zapravo *sveopće*, tj. *zajedničko dobro* (*commune bonum*) za sve kršćane kojima je vođa *jedan* papa.

Ovakvim prožimanjem misli Marulić je, kako je rečeno, utjecao na Brodarića i njegov govor. Upravo takvu katastrofu, gore opisanu, predviđaju obojica humanističkih epistolografa, takav je kruti neprijatelj Turčin; opasan po živote kršćana i po zemlje diljem Europe i svijeta i, na koncu, po čitavo kršćanstvo, a papa Hadrijan VI. kao njihov adresat *jedini* je koji može tu katastrofu spriječiti. Značaj pape Hadrijana VI. toliko je velik da ga autori uspoređuju s *pastirom svojih ovaca*, *ocem svojih sinova* i *glavom* koja služi kao potporanj *udovima* ljudskog tijela i jedino je uz njegovu pomoć moguće zaraćeni kršćanski svijet dovesti do sloge i zajedništva.

ZAKLJUČAK

Gledano u kontekstu etimologije, pojmovi *pismo* i *poslanica* dolaze od latinske riječi *epistula* (u nekim varijantama i *epistola*), što u prijevodu znači upravo *pismo*, *poslanica* ili *pisana poruka*. Dvije prevedenice toga pojma s latinskog, *poslanica* i *pismo*, u Anićevo se *Rječniku hrvatskoga jezika* navode kao sinonimi, a Klaić ih u *Velikom rječniku stranih riječi, izraza i kratica* navodi kao sinonime upravo posuđenice *epistula*. U *Hrvatskom općem leksikonu epistula* se odnosi na stihovani tekst u obliku pisma, ili pak na novozavjetnu poslanicu pojedinog apostola iz doba ranoga kršćanstva. *Hrvatska enciklopedija* razlikuje novozavjetni i književni tip poslanice, pri čemu ova druga, osim u stihu, može biti pisana u prozi. Počeci razvoja epistule kao književnoga teksta sežu u antičko doba, gdje, najprije u Grčkoj, nastaju filozofske i moralne rasprave po imenu *dijatribe* koje se kasnije, potičući razgovor o moralnim i filozofskim temama, razvijaju u žanr *satire*. U drevnom Rimu retoričar i književnik Ciceron nastoji popularizirati starogrčku satiru, a to se uočava u njegovoj korespondenciji s prijateljima i poznanicima. Tako nastaju prva prozna pisma, a on svoja piše u obliku razgovora s odsutnom osobom – *colloquium absentium* – iskazujući pritom privrženost adresatu kao *officium amicitiae*. Ako se u ovom segmentu osvrnemo na humanističke poslanice papi Hadrijanu VI. Stjepana Brodarića i Marka Marulića, jasno je da topos *colloquium absentium* izostaje – naravno, u njihovom je slučaju riječ o obraćanju osobi koja fizički nije prisutna. Problematika koja se u tim poslanicama iznosi realna je i suvremena što se može reći i za Ciceronova privatna pisma. Ipak, prijateljsko obraćanje nalik na ono Ciceronovo u ovom slučaju izostaje jer se Marulić u svojem pismu dotičnom papi obraća s iznimnim poštovanjem tražeći od njega tzv. *captatio benevolentiae*. Za razliku od Marulićevog, Brodarićev tekst ne sadrži pisani oblik obraćanja adresatu jer je prvobitno nastao kao govor, ali *captatio benevolentiae*, prisutan kod njegova suvremenika, može se iščitati iz riječi kojima Brodarić papi predaje svoje potpuno povjerenje i prenosi mu čestitke kralja Ludovika na upravo stečenim papinskim dužnostima.

Izlaganje teme pisma, koje je inkorporirano i u Ciceronove epistule, u kontekstu Brodarićeva i Marulićeva pisma očituje se kao *narratio*, a taj *narratio* čine opisi stradavanja i patnji kršćanskog naroda u dugogodišnjem ratovanju s Turcima. Ako malo pažnje posvetimo početku, odnosno završetku pisama, uočiti ćemo da pisma dvojice humanističkih autora i u ovom

segmentu imaju sličnosti s Ciceronovim tekstovima. Naime, Marulićev *salutatio* jasno je naglašen na samom početku teksta na kojem je ispisano ime pape Hadrijana VI. kao jedinog adresata, jednako kako Ciceron, prije negoli krene na tematski dio, ispisuje ime osobe kojoj piše. Kod Brodarićeva je govora taj segment izrečen malo drugačije, ali i u njemu je, prije obraćanja autora samog, u pismenom obliku govora ispisana činjenica da se zapravo radi o govoru pred papom Hadrijanom VI., što je nazvano *superscriptio*. Ipak, Ciceronova pisma završavaju jednostavnim prijateljskim pozdravom, dok na kraju Marulićeva i Brodarićeva pisma stoje molitve za njihova adresata.

Po obliku u kojem su pisane, ove humanističke poslanice nemaju sličnosti sa stihovanim poslanicama rimskih pjesnikâ Horacija i Ovidija, ali ipak ih prožima jedna zajednička stilska značajka: rimski su pjesnici svoj doprinos ovom žanru dali u iskazu čiste, autentične emocije. Jednako kako su Ovidijeve pjesme potresna svjedočanstva ojađenog pjesnika koji, prognan daleko od doma, žudi za povratkom u Rim, tako su pisma dvojice hrvatskih latinista odraz žudnje za pomoći kršćanskoj zajednici u obrani od moćnih osvajatelja – Turaka. Ako se dotaknemo Horacija, njegova se moralna pripovijedanja mogu usporediti s pripovijedanjem zala koja su se dogodila jednim kršćanima u turskim navalama o kojima govore Marulić i Brodarić. Marulić je svoju temu izrekao odmah na početku pisma u obliku namjere pisanja, a u Brodarićevu je govoru taj cilj isprepleten opisima pojedinih doživljaja tijekom turskih razaranja gotovo kroz cijeli tekst. Iako su, dakle, Horacije i Ovidije svoje poslanice pisali u stihu, takozvano *pripovijedanje* koje je bilo prisutno u Horacijevim epistulama u humanističkim se poslanicama očitava kao prozni *narratio*, što znači da im je taj segment ipak zajednički.

Epistulae morales ad Lucilium, nakon stihovanih poslanica kojima su se posvetili Horacije i Ovidije, ponovo pred čitatelja donose pozdrav adresatu, na početku teksta izdvojen kao njegov naslov, što se može izdvojiti kao sličnost s naslovima dviju humanističkih poslanica, odnosno naslovom koji stoji na početku svake od njih. Budući da Senekina pisma ne daju uvid u autorovo emotivno stanje što je, kako je već rečeno, prisutno kod Brodarića i Marulića, zaključuje se da se u tom segmentu moralna pisma Luciliju i pisma papi Hadrijanu VI. ne podudaraju, kao ni u onom tematskom – Senekina su pisma njegova vlastita moralno-filozofska promišljanja, a ne ispovijest osobnih doživljaja događaja. Vezano uz tematiku, neosporno je da su apostolske poslanice Novoga zavjeta od svih obrađenih pisama/poslanica tematski najbliže Brodarićevu govoru i Marulićevu

pismu. Iako su Pavlove poslanice osmišljene kao izlaganja o obrani kršćanske vjere i pouke onima koji istu tu vjeru osporavaju, a ove dvije humanističke zamišljene kao molba za pomoć, jasno je da su u središtu zbivanja i jednih i drugih poslanica upravo kršćanski narodi i poziv na njihovo zajedništvo u vjeri. Stoga se, naposljetku, može zaključiti kako su ranokršćanske apostolske poslanice, kojima je, dakako, temelj kršćanska vjera, ostavile neizbrisiv trag u Marulićevoj i Brodarićevoj epistolografiji i postale im tematski glavnom inspiracijom za njihova pisma. Premda prvi više predan književnosti, a drugi diplomatskim poslovima; prvi putem pisma, drugi putem govora, a obojica ipak složni u nadi za spas kršćanstva pred turskim navalama, Marko Marulić i Stjepan Brodarić obraćaju se jedinoj osobi koja, kako smatraju, može potaknuti slogu razjedinjene kršćanske Europe. Jedino se u toj slozi i u tom zajedništvu može izbjeći ono čega se svi kršćani boje, zlokobna sudbina koja prijeti sa svih strana – pokoravanje turskim osvajačima i potpuno uništenje kršćanske vjere. A papu Hadrijana VI., tog presvetog oca i dobrodušnog čovjeka, koji, sigurni su, neće odbiti njihove molbe i neće ostati ravnodušan na vapaje svoje kršćanske djece, hvalit će stoga kako zemaljski, tako i nebeski svijet.

KRATICE

n. d. (eng. *no date*) – *nema datuma*, tj. datum nepoznat.

LITERATURA

Knjige i članci

Anić, Vladimir. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Europapress Holding, Novi liber. Zagreb. 2007.

Barešić, Martina. *Percepcije o Turcima u srednjovjekovnim latinskim narativnim izvorima, diplomski rad*. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb. 2016.

Božićević Natalis, Frane. *Život Marka Marulića Splitsanina*. Marulianum. Split. 2007.

Brezak-Stamać, Dubravka. „Književno-povijesni pregled poslanica u stihu i prozi u povijesti europskoga pjesništva od antike do renesanse“, *Croatica et Slavica Jadertina*, vol. 8/2, br. 8. Zadar. 2012: str. 403–438.

Brodarić, Stjepan. *Mohačka bitka 1526*. Dukat: edicija za očuvanje umjetničkog i kulturnog blaga Slavonije; kolo 4., knjiga 3. Vinkovci. 1990.

Brozović, Dalibor, gl. ur. *Hrvatska opća enciklopedija*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Zagreb. 1999–2009, sv. 4.

Fališevac, Dunja. „Renesansna poslanica kao prostor poetičko-estetičkih iskaza“, u: *Slike starog Dubrovnika: filološke i književnoantropološke studije*. Matica hrvatska. Zagreb. 2013: str. 43–67.

Frangeš, Ivo. *Povijest hrvatske književnosti*. Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb. Cankarjeva založba. Ljubljana. 1987.

Franičević, Marin. *Izabrana djela*. Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb. 1986.

Gligo, Vedran (ur.). *Govori protiv Turaka*. Logos. Split. 1983.

- Göszy, Zoltán. „Verissima historia: *Cancellatus, qui apud regem erat* (Stjepan Brodarić)“, *Podravina*, vol 9, br. 18. Koprivnica. 2010: str. 39–44.
- Jozić, Branko. „Marko Marulić: Epistola ad Adrianum VI.“, *Colloquia Maruliana*, vol 6. Split. 1997: str. 274–277.
- Jurišić, Hrvatin Gabrijel. „Molitva u Marulićevoj Suzani“, *Colloquia Maruliana*, vol. 11. Split. 2002: str. 387–392.
- Kečkemet, Duško. *Život Marka Marulića Splitsanina*. Gradska knjižnica Marka Marulića Split. Split. 2010.
- Klaić, Bratoljub. *Veliki rječnik stranih riječi, izraza i kratica*. Zora. Zagreb. 1966.
- Kolumbić, Nikica. *Hrvatska književnost od humanizma do manirizma*. Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb. 1980.
- Kovačec, August, gl. ur. *Hrvatski opći leksikon*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Zagreb. 2006.
- Kukuljević, Ivan Sakcinski. *Glasoviti Hrvati prošlih vjekova: niz životopisa sa sedam slika*. Naklada Matice hrvatske. Zagreb. 1886.
- Lučin, Bratislav. *Marko Marulić 1450 – 1524*. ZEBRA plus d.o.o. Split. 2008.
- Marević, Jozo. *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik: dio I*. Matica hrvatska. Zagreb. 2000.
- Marević, Jozo. *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik: dio 2*. Matica hrvatska. Zagreb. 2000.
- Marijanović, Stanislav. „Poslanice Marka Marulića i Stjepana Brodarića papi Hadrijanu VI.“, *Colloquia Maruliana*, vol 12. Split. 2003: str. 85–93.
- Marulić, Marko. *Latinska manja djela II*. Književni krug Split. 2011.
- Novak, Slobodan Prosperov. *Povijest hrvatske književnosti, sv. 2: Od humanističkih početaka do Kačićeve ilirske gramatike 1604*. Antibarbarus. Zagreb. 1997.
- Novaković, Darko. „Glava je svima nam on: Marulićeva poslanica Hadrijanu VI.“, u: Marulić, Marko. *Latinska manja djela II*. Književni krug Split. 2012.

Sršan, Stjepan. „Predgovor“, u: Brodarić, Stjepan. *Mohačka bitka 1526*. Dukat: edicija za očuvanje umjetničkog i kulturnog blaga Slavonije; kolo 4., knjiga 3. Vinkovci. 1990.

Stepanić, Gorana. „Retorika Marulićevih epistolarnih tekstova“, *Colloquia Maruliana*, vol. 13. Split. 2004: str. 41–53.

Šarić, Ljiljana. *Rječnik sinonima hrvatskoga jezika*. Naklada Jesenski i Turk. Zagreb. 2008.

Šimundža, Drago. *Marko Marulić: pjesnik i didaktičar*. Književni krug. Split. 2017.

Špikić, Marko. „Razmjene spoznaja o antici u poslanicama hrvatskog humanizma 15. stoljeća“, *Colloquia Maruliana*, vol 18. Split. 2009: str. 63–79.

Škiljan, Dubravko, pr. *Leksikon antičkih autora*. Latina & Graeca, Matica hrvatska. Zagreb. 1996.

Vratović, Velimir (ur.). *Hrvatski latinisti: Croatici auctores qui latine scripserunt*. Matica hrvatska – Zora. Sv.1. Zagreb. 1969.

Web-stranice

Biblija govori: *Glava crkve* (n. d.): <https://biblija-govori.hr/glava-crkve/> (pristupljeno 16. ožujka 2021).

„Brodarić, Stjepan“. *Hrvatski biografski leksikon*. Redakcija. 1989: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2886> (pristupljeno 3. srpnja 2020).

„Brodarić, Stjepan“. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 2020: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=9633> (pristupljeno 4. siječnja 2021).

Cicero, Marcus Tullius. *Ad familiares, XIV.4. The Latin Library* (n. d.): <https://www.thelatinlibrary.com/cicero/fam14.shtml#4> (pristupljeno 6. kolovoza 2020).

Christianity Original: *Kraljevstvo Nebesko: sudnji dan* (n. d.): <https://christianityoriginal.com/mp/index.php/hr/kingdom/judgmentday> (pristupljeno 19. kolovoza 2020).

„Crijević, Ilija“. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 2020: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=12724> (pristupljeno 24. srpnja 2020).

„Dijatriba“. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 2020: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=15131> (pristupljeno 4. siječnja 2021).

Flaccus, Quintus Horatius. *Epistulae. I.4: 1–2. The Latin Library* (n. d.): <https://www.thelatinlibrary.com/horace/epist1.shtml> (pristupljeno 7. kolovoza 2020).

Flaccus, Quintus Horatius. *Sermones, I.1: 1–3. The Latin Library* (n. d.): <https://www.thelatinlibrary.com/horace/serm1.shtml> (pristupljeno 4. siječnja 2021).

Flaccus, Quintus Horatius. *Sermones, I.4: 1–6. The Latin Library* (n. d.): <https://www.thelatinlibrary.com/horace/serm1.shtml#1.4> (pristupljeno 7. kolovoza 2020).

„Hadrijan VI.“ *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 2020: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=24028> (pristupljeno 11. kolovoza 2020).

„Horacije, Flak Kvint“. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 2020: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=26122> (prisutpljeno 7. kolovoza 2020).

„Humanizam“. *Leksikon Marina Držića*. Leksikografski zavod Marina Držića i Dom Marina Držića. 2020: <https://leksikon.muzej-marindrzic.eu/humanizam/> (pristupljeno 20. srpnja 2020).

„Humanizam“. *Proleksis enciklopedija online*. 2012: <https://proleksis.lzmk.hr/27338/> (pristupljeno 20. srpnja 2020).

„Lucilije Gaj“. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 2020: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=37375> (pristupljeno 7. kolovoza 2020).

Marulianum, *Kronologija Marulićeva života i djela*. 2011: http://www.knjizevni-krug.hr/marulianum/mm_index.asp (pristupljeno 4. siječnja 2021).

„Marulić, Marko“. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 2020: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=39221> (pristupljeno 4. svibnja 2020).

Naso, Publius Ovidius. *Epistulae ex Ponto, II. 10: 1–2, 47–50. The Latin Library* (n. d.): <https://www.thelatinlibrary.com/ovid/ovid.ponto2.shtml> (pristupljeno 4. siječnja 2021).

Ovid. *Classical Literature – Antient Rome* (n. d.): https://www.ancient-literature.com/rome_ovid_heroides.html (pristupljeno 7. kolovoza 2020).

„Ovidije, Nazon Publije“. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 2020: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=45974> (pristupljeno 7. kolovoza 2020).

Patrologija – nauk o crkvenim ocima. *Kataheza o sv. Augustinu (3.)*. 2018: <https://patrologija.com/kateheza-o-sv-augustinu-3/> (pristupljeno 16. ožujka 2021).

„Petrarca, Francesco“. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 2020: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=47915> (pristupljeno 20. srpnja 2020).

Pavao, sv. *Ad Corinthios epistula I: 1–3*. Nova vulgata. vatican.va. (n. d.):
http://www.vatican.va/archive/bible/nova_vulgata/documents/nova-vulgata_nt_epist-i-corinthios_lt.html (pristupljeno 9. kolovoza 2020).

Pavao, sv. *Ad Romanos epistula I: 14–15* Nova vulgata. vatican.va. (n. d.):
http://www.vatican.va/archive/bible/nova_vulgata/documents/nova-vulgata_nt_epist-romanos_lt.html (pristupljeno 9. kolovoza 2020).

„Pavao, sv.“. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 2020: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=47081> (pristupljeno 9. kolovoza 2020).

„Pismo“. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 2020: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=48457> (pristupljeno 4. siječnja 2021).

„Poslanica“. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 2020: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=49659> (pristupljeno 4. siječnja 2021).

„Pucić, Karlo“. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 2020: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=51008> (pristupljeno 24. srpnja 2020).

„Satira“. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 2020: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=54691> (pristupljeno 5. kolovoza 2020).

„Seneka, Lucije Anej“. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 2020: <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=55383> (pristupljeno 9. kolovoza 2020).

Seneca, Lucius Aeneus. *Epistulae morales ad Lucilium. XXI., XLV. The Latin Library* (n. d.):
<https://www.thelatinlibrary.com/sen/seneca.ep2.shtml> (pristupljeno 9. kolovoza 2020).

Zdenac: pokret Misionara Milosrđa. *Isus i Samarijanka* (n. d.):
<http://www.zdenac.org/hr/duhovnost/biblijske-radionice/item/1033-isus-i-samarijanka>
(pristupljeno 14. kolovoza 2020).

PRILOZI

Slika 1. *Marko Marulić*: <https://proleksis.lzmk.hr/slike1/m0096.JPG> (pristupljeno 28. travnja 2020).

Slika 2. *Nadgrobna ploča Marka Marulića*: http://virtualna.nsk.hr/marulic/wp-content/uploads/sites/10/1524/01/S1.-8b_Nadgrobna-ploca-MM.jpg (pristupljeno 28. travnja 2020).

Slika 3. *Hrvatsko izdanje „Mohačke bitke“ iz 1990.*: <https://library.foi.hr/m3/s/20/n/3238--mx0001.jpg> (pristupljeno 3. srpnja 2020).